मीमांसापरिभाषा ।

श्रीकृष्णयज्वकृता ।

वाराणसीवास्तव्येन विद्याविनोदिना
चौखाम्बा संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षेण
श्रीहरिदासगुप्तेन
स्वीये "विद्याविलास" नाम्नि यन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

१९०३ मिते खीस्तशके ।

मीमांसापरिभाषा ।

मू नारायणं वन्दे देवीं त्रिपुरसुन्दरीम् ।
गु नीयगनाथांश्च निरन्तरमहं भजे ॥ १ ॥
बालानां शास्त्रसिद्ध्यर्थं लेशबोधाय धीमताम् ।
मीमांसापरिभाषेयं क्रियते कृष्णयज्वना ॥ २ ॥

इह खलु महर्षि-जैमिनिना द्वादशलक्षण्यां पूर्वमीमांसायां धर्माधर्मौ विवानुष्ठानोपयोगितया विचारितौ । तत्र वेदबोधितेष्टसाधनताको धर्मः । यथा यागादिः ॥ वेदबोधितानिष्टसाधनताकोऽधर्मः । यथा कलञ्जभक्षणादिः ॥ तयोश्च वेदः स्मृतिराचारश्च प्रमाणम् । तत्र वेदः स्वतन्त्रप्रमाणम् । तत्र वेदो द्विविधः । मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति । तत्र प्रयोगकालीनार्थस्मरणहेतुतया मन्त्राणान्तु प्रयोगइति वक्ष्यते । प्रयोगानुष्ठानं तत्कालीनेत्यर्थः । विधायकं वाक्यं ब्राह्मणम् । ब्राह्मणशेषश्चार्थवादः । तस्य विधेयप्राशस्त्यप्रतीति जनन द्वारा विधिवाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यमिति वक्ष्यते ॥

तच्चानेकविधम्-कर्मोत्पत्तिवाक्यम् । गुणवाक्यम् । फलवाक्यम् । फलाय गुणवाक्यम् । सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यमित्यादिभेदात् ।

तत्र येन वाक्येनेदं कर्म कर्त्तव्यमिति बोध्यते तत् कर्मोत्पत्तिवाक्यम् यथाग्निहोत्रं जुहोति इति, अत्राग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यतया विधीयते इति कर्मोत्पत्तिवाक्यम् ।

विहितकर्म्मणि तदङ्गतया द्रव्यदेवतादिविधायकं वाक्यं गुणवाक्यम् । यथा दध्ना जुहुयादिति गुणवाक्यमिदम् । कर्म्माङ्गतया विहितत्वमेव दध्यादेर्गुणत्वम् । अत्र होमस्योद्देश्यत्वं नाम मानान्तरप्राप्तत्वे सति विधेयान्वयितया निर्देश्यत्वम् । तस्यैव मानान्तरप्राप्तस्य पुनः कथ्यमानरूपत्वमनुवाद्यत्वम् । दध्यादिगुणान्वयितया प्राधान्यञ्च दध्यादेर्मानान्तराप्राप्तत्वादत्रैव विधेयत्वं होमसाधनत्वाच्च होमापेक्षया गुणत्वम् । पुरुषेणानुष्ठीयमानत्वाच्चोपादेयत्वञ्चेति ।

अत्र मानान्तरप्राप्तत्वं मानान्तरज्ञातत्वम्। अप्राप्तत्वञ्चाज्ञातत्वमिति बोध्यम्।

उत्पन्नस्य कर्म्मणः फलाकाङ्क्षायां फलसम्बन्धबोधको विधिः फलविधिः। यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति। अत्र यः स्वर्गं कामयते स तत्साधनत्वेनाग्निहोत्रनामकं होमं भावयेत् कुर्य्यादिति अग्निहोत्रवाक्योत्पन्नस्य कर्म्मणः फलसम्बन्धो बोध्यत इति फलवाक्यमिदम्।

प्राप्तं कर्म्माश्रित्य फलाय गुणविधौ फलाय गुणवाक्यं यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति। अत्राग्निहोत्रवाक्योत्पन्नं होममाश्रित्येन्द्रियफलाय दधिरूपो गुणो विधीयते। होमाश्रितेन दध्ना इन्द्रियरूपं फलं भावयेदिति। होमाश्रितेन होमकारकीभूतेनेत्यर्थः। अयमेव गुणफलविधिः गुणकामविधिरपि चोच्यते।

द्रव्यदेवतादिगुणविशिष्टकर्म्मविधायकं वाक्यं सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यम्। यथा 'सोमेन यजेते'ति। अत्र सोमलताविशिष्टो यागो विधीयते। विशिष्टविधावपि विशेषणस्य अर्थाद्विधिः। क्वचित् कर्मोत्पत्तिवाक्यमेव फलसम्बन्धबोधकमपि भवति। यथा 'उद्भिदा यजेत पशुकाम' इति अत्रोद्भिन्नामको यागो वाक्यान्तराविहित एव पशुकामस्य पशुफलाय विधीयत इत्येकमेवेदं वाक्यं फलसाधनयागकर्म्मविधायकम्। प्रधानविधिरेवाङ्गविधिभिरेकवाक्यतया महावाक्यतामापन्नः सन् सर्व्वाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगविधायकत्वात् प्रयोगविधिरुच्यते। यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यत्राग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः। प्रतीयते भावयेत् कुर्य्यादिति यावत्। अत्र कथमनेन होमेन स्वर्गं कुर्य्यादिति कथम्भावाकाङ्क्षा जायते यथा कुठारेण द्वैधीभावं कुर्य्यादित्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा कथमनेन द्वैधीभावं कुर्य्यादिति। तत्रोद्यमननिपातनादिसहायेनेति गम्यते तद्वदत्राप्यग्निं प्रणयत्यग्निषु समिधदानोत्पाद्यङ्गविधिविहितप्रणयनसमिदाधानापतनशोधनादिकाङ्गकलपजनितोपकारसहितेनाग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं कुर्य्यादिति प्रकरणलिपतेन महावाक्येन स्वर्गाय साङ्गाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयत इतादृशः प्रयोगविधिः। अङ्गजातमेवेत्थम्भाव इतिकर्त्तव्यता चेचोच्यते अत्राग्निहोत्रहोमः प्रधानप्रणयनादिकं सर्व्वम् अङ्गम्।

¹ आत्मसर्वविनाशिनां कर्म्मणां कालान्त

भाविस्वर्गादिफलसाधनत्वानुपपत्ते रिति चेन्नैवम । विहितनिषिद्धकर्म्मणां तत्तद्वाक्यैस्तत्तत्फलसाधनत्वेऽवगते आशुतरविनाशिनां कर्म्मणां कालान्तरभाविफलसाधनस्योपपत्त्यर्थमन्तरापुण्यपापरूपमपूर्वं कल्पते। ततश्च यागादेरपूर्वद्वारा स्वर्गसाधनत्वं न साक्षात्, तदेव फलापूर्वं तत्करणत्वञ्च प्राचीदिव्याङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्य भवति न प्रधानमात्रस्य प्रधानमात्रादेवफलापूर्वजनने फलस्यापि तत एव सिद्धेरङ्गानामानर्थक्यापत्तेः।

ननु सर्व्वाङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्यापूर्वजनकत्वमुक्तम । आशुतरविनाशिनः प्रधानस्याङ्गसाहित्याभावादिति चेन्न । प्रधानकर्म्मणः स्वरूपेणाङ्गसाहित्याभावेऽपि उत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यसम्भवात् । प्रधानस्य सर्वाङ्गसाहित्यसिद्ध्यर्थं प्रधानकर्म्म परमापूर्वयोर्मध्ये प्रधानमात्रजन्यमुत्पत्तिनामकं किञ्चिदपूर्वमस्तीत्यङ्गीकारात् । एवमङ्गानामपि परस्परसाहित्यानामेव प्रधानोपकारकत्वात्तेषां स्वरूपेण साहित्यभावात्, तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं बोध्यम् । अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वं नाम प्रधानस्य फलापूर्वजननसामर्थ्योन्मुखीकरणमेव । दर्शपौर्णमासयोस्तु विशेषः । 'यदाग्नेयोष्टाकपालोऽमावस्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवती" त्याग्नेय यागो विहितः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यग्नीषोमीय यागो विहितः 'उपांशुयागमन्तरा यजतीति" उपांशुयागः तावव्रतामग्नीषोमावाज्यस्यैवनावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्तीति वाक्यात् पौर्णमास्यां विहितः। एतानि पौर्णमास्यां प्रधानानि । एषामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागानां तत्तद्वाक्यावगत पौर्णमासीकालसम्बन्धं निमित्तीकृत्य 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजत' इति विद्वद्वाक्ये पौर्णमासीपदेनैकवचनान्तेन समुदायरूपेणानुवादः । तेन वेदे यत्र पौर्णमासीशब्दः तत्र तदाग्नेयादिसमुदायोपस्थितिः । ननु यदाग्नेय इति वाक्ये यागवाचकपदस्याश्रवणात् कथं यागविधायकत्वमिति चेन्नैवम । अग्निर्देवता अस्य पुरोडाशस्येति अर्थे विहितदेवतातद्धितान्त आग्नेयशब्दः । तस्य पुरोडाशपदसामानाधिकरण्याद्द्रव्यदेवतासम्बन्धोऽवगतः । स यागमन्तरा न सम्भवति द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य यागादन्यत्र क्रियायामसम्भवात् । यागक्रियायामेव सम्भवो वाच्यः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागयागरूपत्वाङ्गीकारात् । अतः श्रुतद्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो यजेतेति क-

लिप्तपदेन विधीयते । अग्निदेवत्यपुरोडाशद्रव्यकामावास्यादिका-
लकर्त्तव्ययागेनेष्टं भावयेदिति । एवं यत्रयत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धमात्रं
श्रूयते सौर्य्यञ्चरुन्निर्वपेदित्यादौ तत्र सूर्यदेवतासम्बन्धानुमितो
यागो विधीयत इति न कश्चिद्दोषः ।

तनूपांशुयाजवाक्ये यजिश्रवणेऽपि विधिप्रत्ययलिङादेरभावात्
कथं विधायकत्वमिति चेन्मैवं यजतीत्यस्य यजेतेति विपरिणामेन
विधायकत्वसम्भवात् एवं यत्र लिङादिर्न श्रूयते 'व्रीहीन् प्रोक्षति'
'समिधो यजती'त्यादौ तत्र विपरिणामो बोध्यः । केचित्तु यजती-
त्यस्य पञ्चमलकारत्वाङ्गीकारात् विधायकत्वसम्भव इत्याहुः । तथा
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां ऐन्द्रं पयोमावस्यायामिति वाक्यविहितौ
सान्नाय्ययागौ यदाग्नेय इति वाक्यविहिताग्नेयश्चामावास्यायां प्र-
धानानि । एषां त्रयाणां 'य एवं विद्वानमावास्यायां यजते' इति
वाक्ये अमावस्यामिति नाम्ना द्वितीयैकवचनान्तेन समुदायरूपे-
णानुवादः । तेन वेदे यत्र दर्शशब्दोऽमावस्याशब्दो वा श्रूयते
यागसमुदायोपस्थितिः । त्रिकस्य त्रिकस्यामावास्यापौर्णमास्याख्य
समुदायरूपेण विद्वद्वाक्येऽनुवादस्य प्रयोजनन्तु दर्शपौर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ द्विवचनोपपत्तिः । अन्यथा षणामाग्नेया
यागानां बहुत्वाद्दर्शपौर्णमासैरिति बहुवचन स्यात् ।

मानान्तरेण प्राप्तार्थस्य पुनः श्रवणमनुवादः । तथा फलवदा-
ग्नेयादिसन्निधावाम्नातानि प्रयाजाज्यभागानुयाजादीनि पर
यागानामङ्गभूतानि । एवं स्थिते 'दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य-
जेते'त्यस्यायमर्थः—दर्शपौर्णमासाभ्यां समुदायाभ्यां परस्परसं-
ताभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्यादिति । तत्र कथं कालद्वयवर्त्तिनोः समु-
ययोः परस्परसाहित्यमित्याकाङ्क्षायां स्वरूपेण साहित्याभावेऽपि
कात्त्रिकादेकैकमपूर्वं जायते । तद्द्वारा द्वयोः समुदाययोः सा-
त्यमित्युच्यते । एकैकस्य त्रिकस्य त्रिकस्यापि त्रिकापूर्वजनकत्वं
थमित्याकाङ्क्षायां प्रयाजानुयाजादिपूर्वोत्तराङ्गकलापविशिष्टस्यै-
कस्य त्रिकस्य समुदायापूर्वजनकत्वमुच्यते । एकैकत्रिकस्य सर्वं
साहित्यं स्वरूपेण न सम्भवतीति त्रिभिर्यागैस्त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि
यन्ते तद्द्वारा सर्वाङ्गसाहित्ये अङ्गानामपि प्रयाजादीनां स्वरू-
प्रधानसाहित्याभावात्तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं वाच्यम् ।

यदस्ति तदेव प्रधानानामङ्गविशिष्टस्वरूपसाङ्गत्वम्। एवञ्च पौर्णमास्यामाग्नेयादिजन्यैस्त्रिभिरपूर्वैः प्रयाजादिजन्योत्पत्त्यपूर्वसचिवैः समुदायापूर्वमेकं जन्यते। तथा दर्शेऽपि आग्नेयैन्द्रद्वयजन्यैस्त्रिभिरपूर्वैरङ्गोत्पत्त्यपूर्वसचिवैरेकं त्रिकापूर्वं जन्यते। ताभ्यान्त्रिकापूर्वाभ्याम् आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वत्रितयजन्याभ्यां फलजनकीभूतमहापूर्वं फलापूर्वनामकं जन्यते। ततश्च फलमिति। तथा च सर्वाङ्गोपकृताभ्यां दर्शपौर्णमासाभ्यामपूर्वद्वारा स्वर्गं कुर्य्यादिति फलापूर्वनिष्पत्तये साङ्गप्रधानकर्त्तव्यताबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति सिद्धम्।

पुनरपि त्रिविधः। अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति। तत्र यो विधिरत्यन्ताप्राप्तमर्थं प्रापयति स अपूर्वविधिः, यथा दर्शपौर्णमासप्रकरणे व्रीहीन् प्रोक्षतीति। एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासीयव्रीहिषु प्रोक्षणं कथमपि न प्राप्नोति। एतद्विधिसत्त्वे तु तत्सम्बन्धिव्रीहिषु प्रोक्षणं प्राप्नोत्येवेत्यत्यन्ताप्राप्तप्रोक्षणप्रापकत्वादयमपूर्वविधिः।

यो विधिः पक्षे प्राप्तमर्थं नियमयति स नियमविधिः तत्रैव व्रीहीनवहन्तीति। एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासिकेषु व्रीहिषूत्पत्ति–वाक्यावगतपुरोडाशोपयोगि–तण्डुल–निष्पत्त्यनुकूलवैतुष्यकार्य्यायावहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयादिति तस्मिन् पक्षेऽवहननस्य प्राप्त्यभावात् कार्य्यान्यथोपपत्तेरवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात् सत्यस्मिन् विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्य्यमिति नियमे सति विदलनं सर्वात्मना निवर्त्तत इति नियमविधिरयम्। न च वैतुष्यस्य नखविदलनेनापि सम्भवादवहनननियमो व्यर्थः प्रयोजनाभावादिति वाच्यम्। अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किञ्चिददृष्टं जन्यते इति नियमादृष्टाङ्गीकारात्। नियमेन दृष्टकार्य्यलाभेऽप्यदृष्टस्योत्पत्तेः। तच्चापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वद्वाराफलापूर्वे उपयुज्यतेऽनेन नियमापूर्वाभावे फलापूर्वमेव नोत्पद्यत इति कल्पनान्नियमापूर्वस्य न वैयर्थ्यम्। एवं व्रीहिसोमादिनियमविधिषु बोध्यम्।

'द्वयोः समुच्चित्यप्राप्तावितरनिवृत्तिफलको विधिः परिसङ्ख्याविधिः।' यथा चयनप्रकरणे।—'इमामगृह्णन् रशना मृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त' इत्यश्वरशनाग्रहणाङ्गत्वेन मन्त्रविधिः। एतद्विध्यभावे हि रसनाग्रहणप्रकाशको मन्त्रो रसनादानप्रकाशनसा-

मर्थ्यरूपाल्लिङ्गादश्वरशनादान इव गर्दभरशनादानेऽपि नियमेन प्राप्नुयात् । सत्यस्मिन् विधौ अनेन मन्त्रेणाश्वरशनामेवाददीत न तु गर्दभरशना सा तु तूष्णीमेव प्राप्नोति गर्दभरशनानां मन्त्रनिवृत्तिर्भवतीति द्वयोः समुच्चित्यप्राप्तावितरनिवृत्तिफलकत्वादयं परिसङ्ख्याविधिः । पूर्वं दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं प्रयाजादीनामुक्तम् ।

तत्राङ्गत्वबोधकप्रमाणानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरणस्थानसमाख्या-भेदेन षट् । तत्र दध्ना जुहुयादित्यत्राग्निहोत्रवाक्यप्राप्तं होमं जुहुयादित्यनेनोद्दिश्य तत्र करणत्वेन तृतीया श्रुत्या दधि विधीयत इति श्रुत्या दध्नोऽङ्गत्वम् ।

लिङ्गं नाम सामर्थ्यम् । तच्च द्विविधम् । अर्थगतं शब्दगतञ्चेति । आद्यं यथा स्रुवेणावद्यतीत्यवदानसामान्यश्रवणेऽपि स्रुवस्य सामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादाज्यसान्नाय्यादिद्रवद्रव्यस्यावदानविशेषाङ्गत्वं स्रुवेण पुरोडाशाद्यवदानस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । शब्दगतं तु लिङ्गमर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा अग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गान्निर्वापाङ्गत्वम् । यस्य मन्त्रस्य यत् प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य तदङ्गत्वं पदान्तरसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा इषेत्वेति छिनत्तीति अत्र छेदनाङ्गत्वेन इषेत्वेतिमन्त्रवाक्येन विधीयते । यद्वा अग्नये जुष्टमित्यत्रैव अग्नये जुष्टमित्यादिपदानां निर्वपामीत्यनेनैकवाक्यतापन्नत्वान्निर्वपाङ्गत्वम् । प्रकरणं नाम परस्पराकाङ्क्षा । यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति अत्र दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्यादित्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा कथमाभ्यां स्वर्गापूर्वं कर्त्तव्यमिति तथा फलवदाग्नेयादिसन्निधौ समिधो यजति तनूनपातं यजति आज्यभागौ यजतीत्यादिभिः प्रयाजादयः फलरहिताः श्रुतास्तेषां स्ववाक्येषु फलाश्रवणात् भवति प्रयोजनाकाङ्क्षा किमेतेषां प्रयोजनमिति ततश्च प्रयोजादीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शपौर्णमासयोः कथम्भावाकाङ्क्षायां परस्पराकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन प्रयोजादीनां सर्वेषां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं निश्चीयते ॥

स्थानं नाम सन्निधिः । यथा सान्नाय्यपात्रसन्निधौ शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य पाठात् सन्निधानात् सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वम् ।

समाख्या संज्ञा । यथा अध्वर्युकाण्डप्रतिपादिते कर्म्मजाते आध्वर्यवसमाख्यावशादध्वर्य्योः कर्तृत्वेनाङ्गत्वम् । तथा 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इत्यादिषु काम्येष्टिसमाख्या

तेषु ऐन्द्राग्नादियागेषु काम्येष्टियाज्यानुवाक्याकाण्डसमाख्याव-शादुभावामिन्द्राग्नी इत्यादीनां याज्यनुवाक्यत्वेन विनियोगः। वि-नियोगानामङ्गत्वेनान्वयः।

श्रुत्यादीनामेकत्र समावेशे पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यम् उत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यम्। यथा 'कदाचनस्तरीरसीत्यैन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इ-त्यग्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते तत्र मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गादिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वे प्राप्ते ऐन्द्येति तृतीयाश्रुत्या गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या च गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वेन विधिना लैङ्गिक इन्द्रोप-स्थाने विनियोगो बाध्यते श्रुतिर्हि स्वतो विनियोजिका लिङ्गन्त्वि-न्द्रप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य 'ऐन्द्येन्द्रमुपतिष्ठते' इति श्रुतिकल्प-नाद्वारा विनियोजकमिति वाच्यम्। तच्चात्र न सम्भवति। यत्र श्रु-तिर्विनियोगो नास्ति 'अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादौ तत्र मन्त्रस्य नि-र्वापप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य अनेन मन्त्रेण निर्वापं कुर्य्यादिति श्रुतिकल्पनाद्वारा लिङ्गं विनियोजकं भवत्येव, श्रुतिकल्पनाप्रतिब-न्धकाभावात्। तथा 'स्योनन्ते सदनं करोमि तस्मिन् सीदेत्यत्र तस्मिन्निति तच्छब्दस्य पूर्ववाक्यार्थसापेक्षतया एकवाक्यत्वमाना-द्वाक्यप्रमाणेन द्वयोरेकमन्त्रत्वं भाति लिङ्गेन भिन्नमन्त्रत्वं भाति आद्यस्पन्दनप्रकाशन सामर्थ्यात्। तस्मिन् सीदेत्यस्य सादनप्रकाश-कत्वात्। तत्र वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्याद्वाक्यं बाधित्वा लिङ्गेन स्योनन्त इत्यस्य सदनाङ्गत्वं तस्मिन् सीदेत्यस्य सादनाङ्ग-त्वमिति निर्णयः। स्योनन्त इत्यस्य तस्मिन् सीदेत्यनेनैकवाक्यत्व-बलाद्यथाकथञ्चित्सादनसामर्थ्यरूपलिङ्गं कल्पयित्वा अनेन वि-शिष्टमन्त्रेण सादनं कुर्य्यादिति श्रुत्या स्योनन्तः इत्यस्य शीघ्रं सदने विनियोगे सति तेनैव मन्त्रस्य नैराकाङ्क्षाद्वाक्यप्रमाणात् लिङ्गं क-ल्पयित्वा श्रुतिकल्पना प्रतिबध्यते विलम्बितत्वादिति लिङ्गेन वा-क्यस्य बाधः। एवं वाक्येन प्रकरणस्य, प्रकरणात् क्रमस्य क्रमात्स-माख्यायाः बाधो वेदितव्यः। तथा श्रुत्या वाक्यादेरपि बाधः। तदे-वमङ्गताबोधकप्रमाणानि श्रुत्यादीनि निरूपितानि।

तच्चाङ्गत्वं पारार्थ्यमिति यावत्। परोद्देशेन प्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं पारार्थ्यं प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्य-त्वात् लक्षणसङ्गतिः दर्शादेः प्रयाजाद्युद्दिश्य प्रवृत्तकृतिविषयत्वा-भावान्नातिव्याप्तिः। केवलप्रयाजानुद्दिश्य कस्यचिदपि पुरुषस्या-

प्रवृत्तेः । तान्यङ्गानि द्विविधानि । सन्निपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति चेति । यान्यङ्गानि साक्षात्परम्परया वा प्रधानयागशरीरं निष्पाद्य तत् द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि सन्निपत्योपकारकाणि । यथा व्रीह्यादिद्रव्याणि तत्संयुक्तावहननप्रोक्षणादीनि अग्न्यादिदेवतातत्संयुक्तयाज्यानुवाक्यावचनादीनि च । अत्र प्रोक्षणादेर्व्रीहिगतातिशयद्वारा अवहननादेस्तुपविर्मोकादिरूपदृष्टद्वारा व्रीह्यादीनां पिष्टद्वारा पुरोडाशनिष्पादकत्वं तद्वारा यागशरीरतदुत्पत्त्यपूर्व्वहेतुश्च याज्यानुवाक्यादेर्देवतासंस्कारद्वारा देवतायाश्च साक्षाद्यागशरीरनिवर्त्तकत्वं तद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्व्वोपयोगित्वञ्च । यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् । द्रव्यदेवते हि यागस्वरूपमिति सिद्धान्ताच्च । एतान्येव सामवायिकानीत्युच्यन्ते ॥

आत्मसमवेतापूर्व्वजनकान्यारादुपकारकाणि । यथा । प्रयाजाज्यभागानूयाजादीनि । एतानि द्रव्यगतदेवतागतंवा संस्कारं न जनयन्ति । किन्त्वात्मगतमदृष्टं जनयन्तीत्यारादुपकारकाणि । तत्र सामान्यतः कर्म्म द्विविधम् । अर्थ कर्म्म गुणकर्म्म चेति । तत्रात्मगतापूर्व्वजनकं कर्म्मार्थकर्म्म । यथा अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमास-प्रयाजादिकम् ॥

गुणकर्म्म संस्कारजनकम् । तच्च द्विविधम् । उपयुक्तसंस्कारकम्, उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकञ्च । तत्र उपयुक्तसंस्कारकं प्रतिपत्तिकर्म्म । उपयुक्तस्य आकीर्णकरस्य द्रव्यस्य विहितदेशे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिरिति लक्षणात् । यथा इडाभक्षणकृष्णविषाणप्रासनचतुरवत्तहोमादिकम् नन्विडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपुरोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मकत्वात् प्रतिपत्तित्वं युक्तम् । होमस्य तु यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारकत्वाभावात् कथं प्रतिपत्तित्वम् । होमस्य यागसमानकालीनत्वेन होमसंस्कार्य्यस्य चतुरवत्तादेरुपयुक्तत्वा भावादिति चेदत्राहुः । उपयुक्तसंस्कारमात्रं प्रतिपत्तिः न तु प्रधानयागोपयुक्तत्वम् । तथा सति पशोर्विशसनानन्तरं वपाहृदयाद्युद्धरणकालकर्त्तव्यहोलोहितशकृन्निरसनस्य प्रतिपत्तित्वाभावप्रसङ्गात् । यागोपयुक्तद्रव्यप्रक्षेपरूपत्वाभावात् । तथा कृष्ण विषाणप्रासनस्यापि प्रतिपत्तित्वं न स्यात् । यागाङ्ग भूतकण्डूयनोपकृत्वेऽपि यागोपपत्त्याभावात् । अतो यत्र क्वचनोपयोगमात्रं विवक्षितं यत्र कचिदुपयोगः तत्राप्यस्ति वसाहृदयाद्युद्धरणेनोपयुक्तपशो सम्बन्धिनः

सकृल्लोहितस्यावकीर्णे करस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्। एवं यथा कथञ्चिदुपयोगो होमस्थलेऽप्यस्ति॥

तथाहि, प्रतिपत्तिस्त्रिधा—प्रधानोत्तरकाला, प्रधानसमकाला, प्रधानपूर्व्वकाला चेति। तत्राद्या इडाभक्षणादिका। द्वितीया होमादिका। तथाहि—दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—'सकृदुपस्तृणाति' 'द्विर्हविषोवद्यति' 'सकृदभिघारयति' 'चतुरवत्तञ्जुहोति।' तत्र चतुरवत्तवाक्येहोमानुवादेन चतुरवत्तद्रव्यं तत्साधनत्वेन न विधीयते। न च यागहोमयोरभेद इति वाच्यम्। देवतोद्देशे द्रव्यत्यागस्य यागशब्दार्थत्वात्। प्रक्षेपविशिष्टस्य यागस्य होमशब्दार्थत्वात्। तत्राग्नेयचोदनया यागस्य प्राप्तत्वेऽपि प्रक्षेपाशक्या प्राप्तत्वेनानुवादासम्भवात्। किन्तूपस्तरणद्विरवदानाभिराघारणवाक्यैः प्राप्तं चतुरवत्तमुद्दिश्य तत्संस्कारत्त्वेन प्रक्षेपो जुहोतीत्यनेन विधीयते। स च संस्कारः प्रतिपत्तिरूप एव। अग्नये जुष्टमभिघारयामीत्यादि निर्देशैर्यागाङ्गभूताग्न्यादिदेवतार्थतया यथाकथञ्चिदुपयुक्तस्य पुरोडाशस्य प्रतिपत्त्यपेक्षया यद्वद्वाचदानकर्म्मकप्रक्षेपस्य प्रतिपत्तिकर्म्मत्वौचित्यात्। स च संस्कारः प्रधानसमकालः। होमो हि वषट्कृते जुहोतीति विधानात्। वषट्कारोत्तरक्षणे अध्वर्युकर्त्तव्यः यागोऽपि तस्मिन्नेव क्षणेयागस्य स्मरणार्थत्वं वषट्कारेण स्मारितः सन् यजमानेनानुष्ठेय इति तयोर्योगपद्यसम्भवात्। तदिदं सर्व्वप्रधानाधिकरणवार्त्तिके स्थितम्। प्रधानपूर्व्वकाला प्रतिपत्तिर्यथा—शकृत्संविध्यति लोहितं निरस्यतीति शकृत्संप्रवेधन लोहितनिरसेन। इदमपि पशावनालम्भात् लोहितशकृतोः कर्तृत्वमित्यधिकरणे स्थितम्॥

उपयोक्ष्यमाणसंस्कारोऽप्यनेकविधिः। साक्षाद्विनियुक्त संस्कारः। साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारकं तत्संस्कारः। निवियोक्ष्यमाण संस्कारश्चेति। तत्राद्यो यथा—'वत्समालभेतेति। दोहाङ्गत्वेन साक्षाद् विनियुक्तस्य गोद्रव्यस्योपकारको वत्सस्तत्संस्कारकमिदमालम्भनम्। तृतीयो यथा—'तप्ते पयसि दध्यानयतीति' 'अवत्सा वैश्वदेव्यामामिक्षेति वाक्येन तच्छब्देन निर्दिश्य वैश्वदेवयागाङ्गत्वेन विनियोक्ष्यमाणे यत्पयस्तत्संस्कारकत्वाद्विनियोक्ष्यमाणसंस्कारकं दध्यानयनम्। पशुपुरोडाशयागस्तूपयुक्तोपयोक्ष्यमाणदेवता संस्कारार्थः। त्यागांशे अदृष्टार्थश्च अत्र तत्संस्कार्य्योग्निषोमदेवताया वपायागे उपयुक्तार्थत्वात्। हृदपाद्यङ्गयागेषु उपयोक्ष्यमाणत्वाञ्च। त्रि-

इष्टकुयागे द्रव्यांशे देवतांशे च उपयुक्तसंस्कारार्थः त्यागांशे अदृष्टार्थश्च सूक्तवाक् साधनप्रमाणमपि तथैव । उत्तमप्रयाजो। यक्ष्यमाणदेवता संस्कारत्वात्तदंशे उपयोक्ष्यमाणसंस्कारः इतरांशे अदृष्टार्थः हृदयादिहविर्यागात्पूर्व्वं क्रियमाणो वसाहोमोऽपि वसांशे प्रतिपत्तिरितरांशे अदृष्टार्थ इत्याद्युह्यम । केचित्तु उपयोक्ष्य माणसंस्कारभिन्नसंस्कारकर्म्मत्वं प्रतिपत्तिकर्मत्वम । चतुरवत्तद्रव्यस्य होमेन भस्मीभूतस्य होमे उपयोक्ष्यमाणत्वाभावात् तद्भिन्नत्वं होमेऽस्तीति लक्षणसङ्गतिः। अत्रायं विशेषः । अर्थकर्म्मणि द्रव्यापेक्षया कर्म्मणाप्राधान्यम । कर्म्मणि द्रव्यस्य गुणत्वम । यथा अग्निहोत्रादौ दध्यादेर्गुणत्वं, गुणकर्म्मणि द्रव्यस्य प्राधान्यं, द्रव्ये च कर्म्मणो गुणत्वं, व्रीहीन् प्रोक्षति अवहन्तीत्यादौ द्वितीयया व्रीहीणां क्रिया साध्यत्वप्रतीतेः क्रियापेक्षया द्रव्यस्य प्राधान्यं प्रोक्षणादिक्रियायास्तदपेक्षया गुणत्वमिति ॥

पुनरपि गुणकर्म्म चतुर्विधम । उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृति भेदात् । तत्रोत्पत्तिसंस्कारो यथा अग्नीनादधीतेति—मन्त्रविशेषैः सम्भारेषु निधायितापि आहवनीयादय उत्पद्यन्त इत्याहवनीयाद्युत्पत्तिहेतुभूतसंस्कारजनकत्वादाधानस्य उत्पत्तिसंस्कारत्वम । आप्तिसंस्कारो यथा—'स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति अध्ययनेन स्वाध्याय आप्यत इत्याप्ति संस्कारोऽयम विकृतिर्यथा—'व्रीहीन् प्रोक्षतत । अत्र प्रोक्षणस्य व्रीहिगतातिशयरूपसंस्कृतिजनकत्वात् संस्कृतिरूपिगुणकर्म्मत्वम । अत्रा धानमध्ययनञ्च स्वतन्त्रं गुणकर्म्म न तु क्रत्वङ्गम । प्रोक्षणादिकं सर्व्वं क्रत्वङ्गम गुणकर्म्मेति ध्येयम ॥

अर्थकर्म्म त्रिविधम । नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । तत्र 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' 'सायं जुहोति" 'प्रातर्जुहोति जीवता पुरुषेण सायं प्रातः कालयोः नियमेन कर्त्तव्यतया अवगतमग्निहोत्रादिकं नित्यम । अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेदिति दर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तक पथि कृदिष्ट्यादिकं नैमित्तिकम । नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवाय एव । कृते फलं नास्तीति केचित् । अन्ये तु दुरितनिवृत्तिः फलमस्ति । नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्व्वाणो दुरितक्षयमित्यादिवाक्यैः प्रत्यवायनिवृत्तेः फलत्वेन श्रूयमाणत्वात् । नचैवं तयोरपि काम्यत्वापत्तिः फलवत्वादिति वाच्यम । फलकामनापूर्व्वकानुष्ठानाभावात् । तत्तद्विधिवाक्ये फलकाममुद्दिश्य तद-

र्थफलसाधनत्वेन विधानाभावाच्च काम्यत्वानुपपत्तेः॥

काम्यमपि कर्म्म त्रिविधम्। केवलमैहिकफलकम्, आमुष्मिकम् ऐहिकामुष्मिकफलकञ्चेति। तत्राद्यं यथाकारीर्य्यादि। तत्तत्समयवर्त्तिशुष्यत्सस्यसञ्जीवनहेतुवृष्टिकामिना क्रियते। न कालान्तरभाविवृष्टिकामेन जन्मान्तरीयवृष्टिकामेन वा। केवलामुष्मिकफलकं यथा—स्वर्गाद्यर्थदर्शपूर्णमासादिकं स्वर्गस्य इहलोकभोग्यत्वाभावात। ऐहिकामुष्मिकसाधारणफलकं यथा—'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति भूत्यादिफलकमित्यत्र विस्तारः। ननु दर्शपूर्णमासादिकर्म्मणां व्रीह्यादिद्रव्याणाञ्च प्रत्यक्षत्वेन लौकिकत्वात। कथं वेदस्यालौकिकार्थ बोधकत्वमिति चेन्न, कर्म्मणां प्रत्यक्षत्वेऽपि तेषां स्वर्गादि फलसाधनतया कर्म्मकर्त्तव्यताबोधकस्य वेदस्यालौकिकार्थ बोधकत्वात्। एवं व्रीह्यादीनां यागादिक्रियासाधनत्वं न प्रत्यक्षवेद्यमिति। तद्बोधकस्यापि वेदवाक्यस्यालौकिकार्थबोधकत्वमिति न दोषः। इदानीं विधिवाक्यस्य विधायकत्वप्रकारः कथ्यते। तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यजिधातोरुपरितने त—प्रत्यये धर्म्मद्वयमस्ति। आख्यातत्वं लिङ्त्वं चेति। तत्र आख्यातत्वञ्च सर्व्वलकारसाधारणम्। तदवच्छेदेन लिङ्प्रत्ययः पुरुषप्रवृत्तिरूपाम् अर्थभावनां प्रतिपादयति। सा चार्थभावना किं? केन? कथमिति अंशत्रयविशिष्टा। तथाहि यजेतेत्यत्र प्रथमं प्रत्ययेन भावयेदिति प्रतीयते। सुबन्ताभिहितानां सर्व्वेषां कारकाणां तिङन्तार्थक्रियान्वयनियमे सति तिङन्तार्थस्य प्राधान्यात्। तत्र प्रकृत्यर्थापेक्षया प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्। प्रथम प्रत्ययार्थभावनाय उपस्थितिर्युक्ता। ततः करोति—समानार्थकं भावयतेः सकर्म्मकत्वात् कम्भावयेदिति कर्म्माकाङ्क्षायां भिन्नपदोपात्तोऽपि स्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति। दुःसाध्यात्मकस्य यागस्य ईप्सिततमस्वरूपकर्म्मत्वायोग्यत्वात्। स्वर्गस्य त्वानन्दात्मकत्वेन ईप्सिततमतया कर्म्म वेनान्वययोग्यत्वात्। ततश्च स्वर्गं भावयेदिति बोधो भवति। ततः केनेति करणाकाङ्क्षायां समान पदोपात्तो यागः करणत्वेनान्वेति। यागेन स्वर्गं कुर्यादिति। ततःकथं यागेन स्वर्गं कुर्य्यादिति कथम्भावाकाङ्क्षायां अग्न्यन्वाधानावहनादिजन्यदृष्टोपकारेण प्रयाजादिजातितादर्थ्योपकारेण सहितेन यागेन स्वर्गं कुर्य्यादिति। अग्न्यन्वाधानप्रयाजादिकमङ्गजातमितिकर्त्तव्यतयान्वेति कथम्भावा-

काङ्क्षा पूरकत्वमिति कर्त्तव्यतात्वम्। यथा ओदनकाम पचेदित्यत्र लिङा भावना प्रतीयते। किं भावयेदित्याकाङ्क्षायाम् ओदनोभाव्यत्वेनान्वेति। केनेत्याकाङ्क्षायां पाकेनेति लभ्यते। कथमित्याकाङ्क्षायां तृणफुत्कारसहितेनेति। ततश्च तृणफुत्काराद्युपकृतेन पाकेन तेजः संयोगेन ओदनम्भावयेदिति वाक्यार्थः सम्पद्यते तद्वद्वेदेऽपि बोध्यः। स एवं लिङ्त्वाव वच्छेदेन शब्दभावनां प्रेरणाख्यामभि धत्ते। लोकेऽपि गामानयेदित्याचार्य्यवाक्यश्रवणानन्तरम अयमाचार्योमाङ्गामानयेति प्रेरयतीति प्रेरणाख्यव्यापारं ज्ञात्वैव शिष्यो गवानयने प्रवर्त्तत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेरणाज्ञानं प्रवृत्तिकारणं प्रेरणाज्ञानस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादिश्रवणजन्यत्वावधारणात्, लिङादेः प्रेरणायां शक्तिर्लोके गृह्यते इति वेदेऽपि तत्रैव शक्तिकल्पनौचित्यात। इयांस्तु विशेषः—लोके गवानयनादिं प्रत्यनुकूलप्रेरणाख्यो व्यापारः प्रयोक्तृपुरुषगताभिप्रायविशेषः, वेदे तु प्रयोक्तृपुरुषाभावात लिङादि शब्दनिष्ठ एव स इत्यङ्गीक्रियते अतएव शब्दनिष्ठव्यापारत्वाच्छाब्दीभावनेत्युच्यते यागहोमादिविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात प्रवर्त्तना प्रेरणेति चोच्यते।

सैषा शाब्दभावनापि अंशत्रयविशिष्टा—तत्र पुरुष प्रवृत्तिरूपार्थभावना भाव्यत्वेनान्वेति। अध्ययनावगत लिङादिकं करणत्वे नान्वेति। अर्थवादप्रतिपाद्यप्राशस्त्यज्ञानानामितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेति। तत्र साङ्गवेदाध्येतारोऽधीतव्याकरणनिगमनिरुक्तादिवशाद् व्युत्पत्तिमन्तः पुरुषा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायगतलिङादिभिः प्राशस्त्यज्ञानसचिवैर्यागाद्यर्थस्य कर्त्तव्यत्वेन बुध्वा यागादीननुतिष्ठन्तु इति शाब्दोभावनाबोधः। अनुष्ठानं कुर्युरित्यर्थ अनुष्ठाने प्रवृत्तिः, तेन पुरुषप्रवृत्ती शब्दभावना—भाव्यत्वमक्षतम्। इयञ्च शब्दभावना ज्योतिष्टोमादि प्रातिस्विकयागेषु स्वरूपेण प्रतीयमानापि कर्त्तव्यत्वेन न प्रतीयते। न चात्रार्थभावनाया एव विधेयत्वमिति वाच्यम्। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति वाक्यस्यार्थभावनाया एव सकलविधिवाक्यस्य शब्दभावनारूपत्वात्। तथाहि—अधिपूर्वकादिङ्ध्ययने इति धातोः कर्म्मणि तव्य त्ययो विहितकर्म्म च स्वाध्याय प्रधानं, तत्संस्कारमध्ययनं गुणकर्म्म। व्रीहिसंस्कारप्रोक्षणादिवत् अध्ययनजनितग्रहणसंस्कारविशिष्टस्वाध्यायस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां स्वाध्यायगतलिङादिविशिष्टवाक्यसामर्थ्यलभ्यं यदनुष्ठानौपयिकयागादिरूपाय-

र्थज्ञानं तदेव इष्टत्वात् तत्कर्म्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिरूपालौकिकश्रेयःसाधनत्वाच्च प्रयोजनं कर्मावबोधं विना कर्म्मानुष्ठानयोगात् न त्वदृष्टं प्रयोजनं, दृष्टफले सम्भवत्यदृष्टफलकल्पनायोगात्। तथाच स्वाध्यायविधिनैव स्वाध्यायगतविधिवाक्यगतलिङादिप्रतिपादिताः सर्व्वाः शब्दभावनाः अंशत्रयविशिष्टाः कर्त्तव्यत्वेन विधीयन्ते। साङ्गवेदाध्ययनव्युत्पन्नाः पुरुषाः अध्ययनगृहीतस्वाध्यायगतलिङादिभिरर्थवादावगतप्राशस्त्यरूपाङ्गसचिवैः फलवद्यागादिकर्त्तृतां बुध्वा यागादौ ननुतिष्ठेयुरिति, अनुतिष्ठेयुः प्रवृत्तिं कुर्युरित्यर्थः। तत्र पुरुषप्रवृत्तेर्भाव्यत्वेनान्वयात्, अध्ययनावगतलिङादेः करणत्वेनान्वयात्, प्राशस्त्यज्ञानस्येतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वयात्, शब्दभावनाया अपि अंशत्रयवैशिष्ट्यम्। अर्थभावनाया इव इष्टं तत्र समीहितस्वर्गादिभाव्यकत्वमानमपि विधिवशादेव प्रवर्त्तनायाङ्गविधिः, यागादेः पुरुषार्थसाधनत्वे तत्र पुरुषं प्रवर्तयितुं शक्नोतीति स्वाभाव्यपुरुषप्रतिविषयस्य यागादेः पुरुषाभिलषितस्वर्गादिसाधनत्वमापादयति। अन्यथा स्वप्रवर्त्तनात्वमेव न स्यात्। प्रवृत्तिहेतुव्यापारस्यैव प्रवर्त्तनत्वात्। तङादिस्थले तु प्रवर्त्तनात्मकविधेरभावादर्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यत्वनियमो नास्ति।

भावनात्वं नाम भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वम्। तत्रार्थभावनायाम्। भवितुर्जायमानस्य स्वर्गादेः प्रयोजकव्यापारत्वात् लक्षणसङ्गतिः। शब्दभावनायामपि पुरुषप्रवृत्तिरूपस्य भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वात् लक्षणसङ्गतिः। ननु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेदित्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थवर्णने ज्योतिष्टोमपदस्य कथमन्वयः?—इति चेन्न, भावनाकरणत्वेनाभिमतयागनामत्वेनान्वयात्=ज्योतिष्टोमनामकेन यागेनेति। कथं तन्नामत्वमिति चेन्न, ज्योतिराख्यास्त्रिवृदादिस्तोमा अस्मिन् सन्तीति व्युत्पत्त्या यागनामत्वात्। यागस्य त्रिवृदादिस्तोमसम्बन्धः केनावगम्यते? इति चेन्न, त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमा इति वाक्यान्तरेण एतच्छब्दार्थस्य तत्सम्बन्धावगमात्, एवं शास्त्रोक्तैर्मत्वप्रख्यादिभिर्हेतुभिस्तत्र नामत्वं बोध्यम्, शास्त्रे हि तत्प्रख्यतद्व्यपदेशयौक्तिकवाक्यभेदैश्चतुर्भिर्नामत्वं प्रतिपादितम्। तथाहि—'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्र 'अग्निहोत्र'शब्देन अग्निदेवतारूपो गुणो न विधीयते। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीति वाक्यविहितेन मन्त्रेण देवतायाः

प्राप्तत्वात्, किन्तु अग्निप्रख्यापकम् अग्निप्रापकं यच्छास्त्रान्तरम् 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यादिकं तेन प्राप्तमग्निमम्बन्धिनीमर्त्तीकृत्य अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अग्निहोत्रपदस्य होमनामधेयत्वम् । नन्वेवं होमस्य वाचित्वाम् अर्थभावनायां करणत्वात् तन्नामत्वे अग्निहोत्रेणेति तृतीया स्यात् । ज्योतिष्टोमेनेति वदिति वाच्यम् । द्वितीयाया एव लक्षणया करणार्थकत्वात्—' नामाख्यातं करणमिति न्यायेन असाधितस्य करणत्वायोगात् । अर्थात् प्राप्तहोमगत साध्यत्वानुवादकत्वेन वा द्वितीयोपपत्तेरिति तत्प्रख्यन्यायाद् यागनामधेय न तु यागाङ्गत्वेन श्येनपक्षिरूपगुणविधिः, यथाह वै—' श्येनो निपत्यादत्ते य एवमत्वायि द्विषन्तम्भ्रातृव्यं शत्रुं निपत्यादत्त इत्युपमानोपमेयव्यपदेशानुपपत्तिप्रसङ्गात्, श्येनपक्षी यथा पक्ष्यन्तरान्निपत्यादत्ते एवमयमपि श्येननामक कर्मविशेषो भ्रातृव्यं शत्रुं निपत्यादत्त इति व्यपदेश । कर्मनामत्वपक्ष एव युज्यते, यागाङ्गतया श्येनपक्षिविधौ स्वस्य स्वेनैव उपमानोपमेयभाव स्यात्, स चाप्युक्तः, तस्मात् श्येनपदं नामधेयम । ततश्चाभिचरन् शत्रुवधकामः श्येननामकेन यागेन अभिचारं भावयेदिति वाक्यार्थः ।

नन्वेवमप्यभिचारस्यापि वेदोक्तत्वात आभिचारिके कर्मण्यास्तिकानामपि प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न । वेदोक्तोऽप्यभिचारो वेदविहितो न भवति फलत्वात् । फलं न विधेयं किन्तु फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन कर्मैव विधेयमिति सिद्धान्तात् । अतोऽभिचारस्याविहितत्वेन प्रत्यवायजनकत्वम । एवमुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र पशुरूपफलार्थविधित्सितस्य यागस्य उद्भित्पदन्नामधेयं, न तु यथाकथञ्चित् प्राप्तयागमुद्दिश्य तदङ्गतयोद्भिद्रूपगुणविधिर्द्रव्यादिवदुद्भिन्नामकस्य गुणस्य अप्रसिद्धत्वात् । यागे तूद्भिद्यते फलमनेनेति योगवचनवृत्तिसम्भवात् यागनामत्वम । ननु उद्भिद्यते भूमी अनेनेति यौगवशेन खनित्रादावप्युद्भिदः प्रयोगसम्भवात् खनित्रादिगुणविधिः किन्न स्यादिति चेन्न, एतादृशस्थले गुणविधिः क्वापि वक्तुं न शक्यते' विरुद्धत्रिकद्वयसमावेशाख्यदोषसङ्गात् ।

तथाहि—' उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र मानान्तरेणाप्राप्तस्य यागस्यानुवादासम्भवात् पशुकर्मकभावनायां करणत्वेन यागो विधेयः यागेतु शूपन् भावयेदिति' ततश्च यागस्य विधेयत्वं फलं प्रति शेषतयाप्रतीयमानत्वाद् गुणत्वं शेषतया अङ्गतयेत्यर्थः । फल-

मिद्ध्यर्थे पुंसानुष्ठेय तानत्वात् उपादेयत्वमिति विधेयत्वगुणत्वोपादेयत्वात्मकमेकं त्रिकम् यागे अस्ति, तथा यागोद्देशेनोद्भिदूगुणविधिनिमित्तगुणापेक्षा प्राधान्यम् उद्देश्यत्वम् अनुवाद्यत्वश्चेति द्वितीयं त्रिकम् तदेतत् त्रिकद्वयपरस्परविरुद्धम् एकस्मिन् यागे प्रसज्येत। अतो न गुणविधिः। न च सोमेन यजेतेत्यत्र विरुद्धत्रिकादिकम् विनैव सोमशब्दस्य सोमयागे लक्षणामङ्गीकृत्य सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति सोमविशिष्टयागविधानाद् यथा सोमरूपगुणविधिः तद्वदुद्भिदपदस्यापि मत्वर्थलक्षणयाऽत्रोद्भिदूगुणविशिष्टयागविधिः स्यादिति वाच्यम्। सोमादौ गत्यन्तराभावान्मत्वर्थलक्षणाया विशिष्टविध्यङ्गीकारादुद्भिदादौ नामत्वेनगतिसम्भवाद्विशिष्ट विध्यङ्गीकारायोगात् तस्माद्योगवशादुद्भिदादीनां सत्त्वम्: तथा चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्रापदं प्राजापत्य नामधेयम् दधिमधुघृतमापोधानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति सामानाधिकरण्याद्योदध्यादिद्रव्यषट्कस्य प्रजापतिदेवतासम्बन्ध श्रुतः तेनानुमितो यागो विधीयते। विहितस्य यागस्य फलाकाङ्क्षायां 'चित्रया यजेतेति वाक्यं फलसम्बन्धविधायकं तत्र फलार्थत्वेन पुनर्विधिरिति तस्य प्राजापत्ययागस्य दध्यादिविचित्रद्रव्यकत्वात् चित्रापदम् नामधेयम्, नत्वग्नीषोमीयं पशुमालभेतेतिवाक्यप्राप्तं पशुयागं यजेतेत्यनूद्य चित्रत्वस्त्रीत्वगुणद्वयविधानम् मानान्तरप्राप्तकर्मोद्दिश्य तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदात्। तदुक्तम् 'प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः' इति मानान्तरप्राप्तकर्म्मत्वेनैकदेवताष्टाकपालपुरोडाशामावास्यापौर्णमास्याद्यनेकगुणविशिष्टो द्रव्यदेवतासम्बन्धेनानुमितो यागो विधीयते इति सिद्धान्तात्। तदुक्तम् 'अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः' इति।

अथ यथा पशुना यजेतेत्यत्र मानान्तरप्राप्तयागमुद्दिश्यतया पशुनेत्य कपदोपात्तानां पशुद्रव्यतद्गतलिङ्गसङ्ख्यादीनां त्रयाणां वाक्यभेदं विनैव विधिरङ्गीकृतः तद्वदत्राप्येक पदोपात्तचित्रात्वस्त्रीत्वविशेषितपशुद्रव्यकारकस्य विधानान्न वाक्यभेदः अतएव तत्र विधेयस्य पशोरुपादेयत्वात् तद्गतमेकत्वं यज्ञाङ्गतया विवक्षितमित्येकेनैव पशुना यष्टव्यम्। 'ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र उद्देश्य गतत्वादेकत्वमविवक्षितमिति सिद्धान्तप्रवादःकथम् ? ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्येप्सिततमत्वेनोद्देश्यत्वात् प्रयोजनवत्त्वाच्च

प्राधान्यं गम्यते। संमार्गस्तु ग्रहं प्रति गुणभूतः 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तनीय' इति न्यायाद् यावन्तो ग्रहास्तेषां सर्वेषां संमार्ग इति निश्चये सति, कति ग्रहाः सम्मार्जनीयाः इति बुभुत्साया अभावा दुद्देश्यगतमेकत्वंश्रूयमाणमप्यविवक्षितम यदुच्यते नेदमुद्देश्यगतं किन्तु स्वयं विधेयं, ग्रहं संमृज्यात् तच्चैकमिति तथा सति वाक्या यभेदाद्वाक्यभेदः स्यात्। तथा बुभुत्साया अभावात् विधिनायोगाच्चोद्देश्यगता सङ्ख्या न विवक्षिता, उद्देश्यगतमपि विशेषणं किञ्चिद्विवक्षितं' यस्य विशेषणस्य विवक्षां विना उद्देश्यप्रतीतिर्न पर्यवस्यति यथा तत्रैव ग्रहत्वं विवक्षितं तद्विवक्षां विना उद्देश्यस्वरूपस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। तेन ग्रहजातीयसाधनसोमयागापूर्वार्थत्वाच्चमसेषु न सम्मार्गइति स्थितम्। 'पशुना यजेत'त्यत्र यागम् प्रति पशुर्विधेयत्वाद् गुणभूतः, प्रतिगुणं प्रधानावृत्तिर्नास्तीति कियता पशुना यागः कर्त्तव्यः? इत्याकाङ्क्षायाम् एकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं विवक्षितम्, बुभुत्सितत्वात्। किञ्च लिङ्गसङ्ख्याविशेषितस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य एकपदोपात्तस्य विधेयत्वाद्विधेयपशुद्वारा तद्गतलिङ्ग सङ्ख्यादेरपि त्रिपदोपात्तस्य विधेयत्वाद्विधेयपशुद्वारा एतद्गतलिङ्गसङ्ख्यादेरपि क्रियाङ्गत्वादेकत्वम् विवक्षितम् अथवा तृतीयया विभक्त्याभिहितया करणकारकशक्त्या त्मसात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थे पशुद्रव्येण सम्बन्धमनादृत्य तद्वदेव साक्षात् क्रियाङ्गत्वेन विधाने सति पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन परस्परमन्वयः। यागाङ्गत्वेनाभिहितो पशुः स एकः पुमांश्चेति। यथा—'अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाती'त्यत्र कारकाणां क्रियान्वयनियमात् करणविभक्त्याभिरारुण्यपिङ्गाक्षीत्यादीनां चतुर्णां परस्परमनन्वितानामेव सोमक्रयणाङ्गत्वेन अन्वये सति अरुण्यादेर्गुणस्यामूर्त्तस्य सतः क्रियासाधनत्वायोगात् क्रियासाधनैकहायनीगोपरिच्छेदकत्वेन पश्चात् परस्परं पार्ष्णिकान्वयः या एकहायनी गौः सा पिङ्गाक्षी अरुणेति। तद्वत् तदेवमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितम्, उपादेयगतं विवक्षितमिति स्थितम्। एवञ्च चित्रापदेन चित्रा-स्त्रीत्वोभयविशेषितपशुकारकस्य यजेतेति, यदानुदितेऽग्नीषोमीयपशुयागे विधातुं शक्यत्वात् कथं नामत्वमिति चेन्न, तथा सति प्रकृतस्य प्राजापत्ययागस्य फलसम्बन्धाकाङ्क्षस्य हानमप्रकृताग्नीषोमीययागस्य कल्पना च न स्यात्।

तत् द्वयमयुक्तम् । तस्मान्निश्चापदं कर्म्मनामधेयम्, एवं तत्प्रख्या-दिभिरन्यतरेण सर्वकर्म्मनामत्वमूह्यम् ॥

इत्थं विधिवाक्यस्य प्रामाण्यं विचारितम् ।

अथ अर्थ वादविचारः ।

अर्थवादानान्तु स्वार्थपरत्वे प्रयोजनाभावादध्ययनविधिवशेन फलवदर्थज्ञानार्थत्वस्यावश्यकत्वाद्विधेयगतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विधिवाक्यतया प्रामाण्यम् । स चतुर्विधः—निन्दाप्रशंसा-परकृति-पुराकल्पभेदात् ।

तत्र निन्दार्थवादो यथा—'अमत्रं वा एतद् यदच्छन्दोमम् असृजं हि रजतं यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद् गृहे रुदन्ति।'

प्रशंसा यथा—'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद वायुर्वै क्षेपिष्ठे-त्येवमादि ।

परेणेदं महता पुरुषेण कर्म्म कृतमिति प्रतिपादकोऽर्थवादः परकृतिः, यथा—'अग्निर्वा अकामयतेत्यादिः ।

पराख्यानत् कार्य्यादिप्रतिपादकः पुराकल्पः, यथा—तम शपद् धिया धियात्वा व ध्यासुरित्यादिः ।

तत्र, निन्दार्थवादस्य विधेयान्यनिन्दाद्वाराविधेयप्राशस्त्यपर-त्वम असृजमित्यादिरजतनिन्दाद्वाराय विधेयभूतरजतदाननिषेध-प्राशस्त्यपरत्वे विरोधाभावात् इतरेषां त्रयाणां साक्षात् प्राशस्त्य-परत्वमेव । वायुर्वा इत्यर्थवादस्यवायुः क्षिप्रगामित्वादतीव प्रशस्त-देवता, अतस्तद्दैवत्यं कर्म्म प्राशस्त्यमिति विधेयदेवतावगतप्राश-स्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वम् । अग्निर्वा अकामयतेत्यस्य आग्नेदेवत्या यागः पूर्वकाले अग्निना कृतत्वात् प्रशस्तः आधिक्य-त्वादिदानीमपि अन्यैर्यजमानैरवश्यं कर्त्तव्यमिति विधेय कर्म्मग-तप्राशस्त्यद्वारं विध्येकवाक्यत्वम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । क्वचित् कार्य्यान्तरमप्यस्ति, यथा—'अक्ताः शर्करा उपदधातीति' विधा-वक्ता इतिपदेन द्रवद्रव्यसामान्यं प्रतीयते तच्च द्रव्यं किमिति स-न्देहे 'तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् मन्त्राणामध्ययनविधिना कृतस्न-स्वाध्यायस्य फलवदर्थज्ञानार्थत्वमेव नत्वदृष्टार्थत्वं दृष्टे सम्भवत्य-दृष्टकल्पनायोगात्; प्रयोगकाले कर्म्मज्ञानं विना कर्म्मानुष्ठानायो-गात् कर्म्मोपयिकमर्थज्ञानं मन्त्रैः क्रियते । न चोपदेष्टृवचनादिनाप्य-

र्थस्मरणसम्भवादनुष्ठानोपपत्तिरिति वाच्यम । मन्त्रैरेवार्थं स्मृत्वानुष्ठाने सति फलं भवति नान्यथेति नियमाङ्गीकारात । नियमेनादृष्टस्याङ्गीकारात् तदभावे तज्जन्यादृष्टलोपे तन्मूलं न सिध्यतीति कल्पनात् ।

नन्वेवं मन्त्राणां स्वस्वप्रकाश्येऽर्थे विनियोग इति फलिते विनियोगो नाम शेषत्वे नान्वयः शेषत्वेनाङ्गत्वं; ततश्च 'इमामगृभ्णन् रशनामिति मन्त्रस्य रशनाग्रहणसामर्थ्यमस्तीति रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गादेव रशनाग्रहणाङ्गत्वोपपत्तेः, 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति वचनं किमर्थमिति ? चेत्—न, परिसङ्ख्यार्थत्वात । चयनप्रकरणे अश्वरशनाग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणञ्चेति द्वयमस्ति, तत्र लिङ्गादश्वरशनायां मन्त्रप्राप्तावुच्यमानायां लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनायामपि मन्त्रः, अतो अश्वरशनायामेव मन्त्रः कार्यः न गर्दभरशनायामिति मन्त्रनिवृत्तिरूपपरिसङ्ख्यार्थोऽयं विधिः ।

सा च परिसङ्ख्या त्रिदोषा स्वार्थत्यागः—परार्थस्वीकारः, प्राप्तबाधश्चेति । तत्राश्वाभिधानीमादत्त इति वाक्यस्य अनेन मन्त्रेणाश्वरशनादानं कुर्यादिति स्वार्थः, स च त्यक्तः । गर्दभरशनातो मन्त्रनिवृत्तिः परार्थः, स च स्वीकृतः । गर्दभरशनायामपि लिङ्गेन प्राप्तस्य मन्त्रस्य अनेन बाधश्चेति त्रिदोषा परिसङ्ख्या गत्यभावादङ्गीकृता गत्यन्तरे सति सा न युक्ता ।

एवमष्टदोषदुष्टविकल्पोऽप्यगतिकोऽङ्गीकृतः । यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालः संस्कृतः पुरोडाशो यागाङ्गत्वेनावगतः । तत्र अपूर्वविशेषस्य पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायाम अनियमेन यस्य कस्य चिद्द्रव्यस्य प्राप्तौ 'व्रीहिभिर्यजेतेतिवाक्यात व्रीहयो नियम्यन्ते, एवं 'यवैर्यजेतेतिवाक्याद्यवा अपि नियम्यन्ते । तयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः । एवम् 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रतिषेधात् ग्रहणाभावो विहितः,, तयोर्ग्रहणाग्रहणयोः परस्परविरुद्धयोः एकस्मिन् प्रयोगे अनुष्ठातुमशक्यत्वात् क्वचित् प्रयोगे ग्रहणानुष्ठाने प्रयोगान्तरे तदभावानुष्ठानमिति तत्रापि विकल्पः ।

स चाष्टदोषदुष्टः । तथाहि, पूर्वं—व्रीहिप्रयोगे यवशास्त्रस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्यपरित्यागः, अननुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यस्वीकारः, ततो द्वितीयप्रयोगे यवानुष्ठाने पूर्वं त्यक्तं यत् प्रामाण्यं

तत्स्वीकारः, स्वीकृतं यदप्रामाण्यं तत्परित्यागश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः। एवं पूर्व्वं, यवप्रयोगे व्रीहिशास्त्रं स्वस्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणं तत्परित्यागः, अननुष्ठापकत्वलक्षणं यदप्रामाण्यं तत्स्वीकारः, पुनर्द्वितीयप्रयोगे व्रीह्यनुष्ठाने व्रीहिशास्त्रस्य त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति व्रीहिशास्त्रे चत्वारो दोषाः। इत्यष्टदोषदुष्टविकल्पः।

क्वचिदेकार्थत्वादेककार्यकारित्वादित्यर्थः, यथा व्रीह्यादौ, तत्र व्रीहियवयोरेकेनैव पुरोडाशनिष्पादनक्षमत्वाद्विकल्पः। क्वचित् वचनबलात्, यथा 'बृहत्पृष्ठं भवतीति बृहत्सामसाध्यं पृष्ठनामकं स्तोत्रं विहितं 'रथन्तरपृष्ठं भवतीति रथन्तरसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रान्तरं विधीयते। स्तोत्रं प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वादर्थकर्म्मसामानुसंस्कारकर्मत्वाद्गुणकर्म' स्तोत्रसाधनीभूतस्तोत्रियाक्षराभिव्यक्तिरूपसंस्कारद्वारा साम्नां स्तोत्रसाधनत्वाङ्गीकारात्' 'प्रगीतमन्त्रसाध्यमिन्द्रादिगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रं—प्रगीतमन्त्रसाध्यं सामाभिव्यक्तऋगक्षरसाध्यमित्यर्थः। 'अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं, शस्त्रं—गीतिक्रियाविशेषः साम, स्तोत्रसाधनीभूतऋचः स्तोत्रियाः' तद्गतौत्वप्रत्ययादिभङ्गिविशेषः स्तोभः—इत्येषां भेदः। तथाच—बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः भिन्नापूर्व्वार्थत्वेन एकार्थत्वाभावेऽपि 'बृहद्वा पृष्ठं कार्यं रथन्तरं वा पृष्ठं कार्य्यमिति वचनबलादेव विकल्पः। क्वचित् व्यवस्थितविकल्पः, द्वितीयप्रयाजादिकर्म्मणि,—नाराशंसतनूनपात् मन्त्रयोः एकार्थत्वाद्विकल्पः स च राजन्यवशिष्ठानां नराशंसं द्वितीयप्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति वाक्यात् व्यवस्थित इति व्यवस्थितविकल्पः।

तदेवं चोदनापरपर्य्यायाणां विधिवाक्यानाम् अंशत्रयविशिष्टभावना विधायकत्वात् प्रामाण्यम्। उद्भिदादीनां नामतयाऽर्थवादानां विधेयप्राशस्त्यपरतया मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकतया प्रामाण्यमिति कृत्स्नस्य वेदस्यालौकिके धर्म्माऽधर्म्माख्ये प्रामाण्यं स्थितम्।

स्मृतयोऽपि मन्वादिप्रणीता वेदमूलकत्वात्स्यादिष्टकादौ धर्मे प्रामाण्यम्। 'औदुम्बरी सर्व्वा वेष्टयितव्येतिरप्रमाणम्' 'औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वात्। सर्व्ववेष्टने सति श्रुत्युक्तस्पर्शनस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्।

तथा शिष्टाचारोऽपि स्मृतिद्वाराश्रुतिमूलकत्वात् प्रामाण्यम् । मातुलसुतापरिणयनादिशिष्टाचारस्त्वप्रमाणं 'मातुलस्य सुतामूढ्वेत्यादिस्मृत्या निषिद्धत्वेन स्मृतिविरुद्धत्वात् । तदेवं श्रुतिस्मृत्याचाराणां धर्म्माधर्म्मयोः प्रामाण्यमुक्तम् । सच धर्म्मः परस्परं भिन्नः । भेदकप्रमाणानि तु शब्दान्तरादीनि । तथाहि—यागदानहोमानां यजतिददातिजुहोतीत्यपर्यायशब्दप्रतिपाद्यत्वाच्छब्दान्तराद्भेदः । स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानम् । समिधोयजतीत्यादीनां पञ्चानां वाक्यानां मध्ये एकस्य कर्मविधायकत्वमन्येषां तस्मिन् कर्म्मणि गुणविधायकत्वमित्यत्र नियामकाभावात्सर्वेषां सर्वविधायकत्वे स्थिते विहितस्य कर्म्मणः पुनर्विधानं व्यर्थमिति पुनर्विधानसामर्थ्यात् पूर्ववाक्यविहितकर्मापेक्षयोत्तरोत्तरवाक्यविहितस्य कर्म्मणो भेदः सिध्यतीत्येतादृशस्थलेष्वयं नियमः । पुनः श्रुतिरूपाद्यजतिपदाभ्यासात् कर्मभेदः । तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र जुहोतिपदाभ्यासाभावेऽपि जुहोतीत्यर्थे होमे त्रित्वसङ्ख्यान्वयात्परस्परभिन्नास्त्रयो होमा इति सङ्ख्ययात्र कर्मभेदः । अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतानामपि ज्योतिराख्यानां यागानां ज्योतिष्टोमापेक्षया भेदः ।—भिन्नसंज्ञावशादेव त्रयाणां परस्परं भेद इति संज्ञया कर्म्मभेदः । तथा तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्योवाजिन मित्यत्र सा वैश्वदेवीति वाक्ये विश्वे देवा देवतामिक्षाद्रव्यसम्बन्धानुमितो यागो विधीयते. वाजिनमित्यत्रापि वाजिदेवत्य-वाजिनद्रव्य-कर्मान्तरं विधीयते। ननु पूर्वविहिते वैश्वदेवयागे वाजिन-द्रव्यरूपगुणो विधीयते पूर्वयागस्यामिक्षागुणविरुद्धत्वेन तत्र वाजिनस्य विशेषायोगात् । न च व्रीहियववद्विकल्पः । वाजिनामिक्षयोः समशिष्टत्वाभावात् । विषमशिष्टयोर्विकल्पायोगात् वैश्वदेवयागोत्पत्तिवाक्ये एवामिक्षागुणः शिष्यत इति उत्पत्तिशिष्टो विधीयत इत्यर्थः ; वैश्वदेववाक्यादुत्पन्ने कर्म्मणि वाक्यान्तरेण शिष्टो विहितो वाजिनगुण उत्पन्नशिष्ट, तयोर्मध्ये ह्युत्पत्तिशिष्टः प्रबलः, कर्मोत्पत्तिवेलायामेवकर्माङ्गत्वेन प्रमितत्वात्, उत्पन्नशिष्टो वाजिनगुणो अनन्तरः प्रमितोऽपि विलम्बितत्वेन दुर्लभत्वात् तत्पूर्वकर्म्मणि निवेशमलभमानो वाजिरूपदेवतान्तरसम्बन्धात् स्ववाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वमानयतीति गुणात् भेदः । " तत् घनी-

भूतं पय आमिक्षा " शिष्टं जलं वाजिनम् " ।—तथा कुण्डपायिनामयने श्रूयते "उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोती"ति, अत्र पूर्वं कर्म्म किञ्चिदपि सन्निहितं न भवति अपूर्वकर्म्मसन्निधानरूपात् प्रकरणान्तरात् प्रसिद्धाग्निहोत्रधर्म्मकं तन्नामकं कर्मान्तरं विधीयते ।—नन्वग्निहोत्रशब्देन प्रसिद्धाग्निहोत्र मनूद्यगुणविधिः प्राप्तं कर्म्मणि मासानन्तर्यमास रूपानेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेरिति प्रकरणान्तरात् तत्कर्मभेदः—प्रसिद्धाग्निहोत्रं नैयमिकाग्निहोत्रं नित्याग्निहोत्रमिति यावत् । तदेवं शब्दान्तराभ्यास सङ्ख्या-संज्ञागुणनामधेय-प्रकरणान्तरैः कर्म्मभेदो दर्शितः ।

तत्र यज्ञादिषमपास्माभिर्विधः । क्रत्वर्थः फलं तत्करणाश्च पुरुषार्थः, यथा ज्योतिष्टोमादि स्वर्गादयश्च । दध्यादि तूभयरूपं दध्ना जुहुयादिति फलासंयुक्तवाक्येन क्रत्वर्थत्वात् यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनेन फलाय विधानात् पुरुषार्थत्वात् । तदुक्तम्—"एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति पृथक्त्वे भेदः । एकस्य उभयार्थत्वे नियामक इत्यर्थः । क्रत्वर्थं प्रयाजादौ क्रत [illegible] पुरुषार्थं फलं प्रयोजकं प्रयोजकत्वं नामानुष्ठापकत्वमि[illegible]
यदर्थं यदनुष्ठापयति स प्रयोजकः । दर्शादिविधि [illegible]
दिकमनुष्ठापयतीति स्वर्गादि दर्शादौ प्रयोजक [illegible] :
प्रयाजान् दर्शाद्यर्थ मनुष्ठापयतीति दर्शादि [illegible] क: ।
दध्यानयनविधि दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठा [illegible] ार्थम्,
आमिक्षार्थदध्यानयनानुष्ठाने सति वाजिनस्य [illegible] त्, अत
आमिक्षैव दध्यानयने प्रयोजिका न वाजि [illegible] पालेन तु-
षानुपवपतीति तुषोपवापाङ्गत्वेन पुरोड [illegible] त,—तथापि
तुषोपवापः कपालस्य प्रयोजको न [illegible] ार्थमुपात्तेनैव
कपालेन तुषोपवापसिद्धेः किन्तु [illegible] कपालस्य प्रयोजक इत्यादूह्यम् ।

ननु विधिना साङ्गप्रधान [illegible] च्यते । तत्राङ्गानां प्रधानानां कर्म्मणां बहुत्वात् [illegible] च्यम् । तत् क्रमनियामकं प्रमाणं किमिति ? चेत् [illegible] मेव क्रमनियामकत्वात् । तथाहि—अध्वर्युर्गृहपतिन्दीक्षयित्वा [illegible] ाणं दीक्षयतीत्यत्र श्रुत्या गृहपतिदीक्षानन्तरं ब्रह्मदीक्षेति श्रौतक्रमः । समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादौ विधिवाक्यपाठक्रमेण देवसमीपादियागानुष्ठानक्रमः,

अग्निहोत्रं जुहोति यवागूम्पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होमार्थत्वेन पाकात् पूर्वं होमं कर्त्तुमशक्यत्वात् क्रमं त्यक्त्वा अर्थक्रमः स्वीकर्त्तव्यः । अर्थःप्रयोजकं होमरूप तदर्थं क्रमः अर्थक्रमः । तेन पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमः । तथा सप्तदश प्राजापत्यान् पशूना लभेत इत्यत्र सप्तदशपशुद्रव्यकप्रजापतिदेवताकाः सप्तदश यागाः कर्त्तव्यत्वेन बोधिताः । तत्रोपाकरणाख्यः आद्यः पदार्थः । यत्र कुर्तश्चिदारभ्य यत्र क्व च समापनीयः नियोजनादिकन्तु येन क्रमेण उपाकरणं प्रवृत्तं तेनैव क्रमेण कर्त्तव्यम् । कथं प्रकृतावग्नीषोमीयपशौरेकत्वेन उपाकरणमादौ कृत्वा द्वितीयक्षण एव प्रोक्षणं व्यवधानप्रयोजकाभावात् । अत्र तु सप्तदशपशूनां सहानुप्रयत्ववचनात् प्रथमतो यत्र कस्मिंश्चित्पशौ कृतमुपाकरणं स्वाश्रयकर्त्तव्यनियोजनाय षोडशभिः क्षणैः व्यवधानेन सह तेन त्वधिकं तत्रोपकरणक्रमेण नियोजनं प्रथमपशावकृत्वा पश्चान्तरे [illegible] जनं कृत्वानन्तरं प्रथमपशौ नियोजनकरणे षोडशक्षण

[illegible] वधानं शास्त्राननुमतमापद्येत । तस्माद्यत्रोपकरणं [illegible]

[illegible] त्तं तेनैव नियोजनादिकं कार्य्यमिति प्रकृतिक्रमः ।

[illegible] औपवसथ्य महरारभ्य क्रमेणानुप्रयानाम [illegible]

[illegible] ं पशूनां त्रयाणां साद्यस्काख्ये सोमयागे [illegible]

पशु [illegible] दानुष्ठानलक्षणं साहित्यं बोधितं तदपि सव

नीय [illegible] तत्र प्राक् कृतकर्म परित्यज्य सवनीयस्य स्था

नसाहि [illegible] सवनीय पशोरुपाकरणं ततोऽग्नीषोमीयस्य

ततोऽनू [illegible] थानात् क्रमः । श्रुत्यादिवशात् पूर्वमहरौ

पवसथ्यन [illegible] धर्माणां शाखाच्छेदादीनां पूर्वमनिय

धर्माणां निव [illegible] नन्तरं प्रवृत्तावपि मुख्ययोराग्नेय सा

न्नाय्ययागयोर्म [illegible] पूर्वमनुष्ठानन्मुख्ययागक्रमेणादावा

ग्नेयपुरोडाशस्य [illegible] रणं ततः पयसोऽभिघारणम् इति

मुख्ययागकर्मादौ [illegible] न्येवं श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्ति

क्रमैरेव कर्मानुष्ठानम् [illegible] वैगुण्यमित्यलम् ।

इति श्रीकृष्ण [illegible] पांसा परिभाषा

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌰𑌸𑍍𑌤𑍁

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌶𑌿𑌵𑌾𑌯 𑌨𑌮𑌃

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌰𑌾𑌮𑌜𑌯𑌂

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌤𑍍𑌰𑌿𑌕𑍂𑌟𑌾𑌚𑌲 𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌂

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌸𑍍𑌕𑌾𑌨𑍍𑌦 𑌪𑍁𑌰𑌾𑌣𑍋𑌦𑍍𑌧𑍃𑌤𑌂

𑌅𑌤𑍍𑌰 𑌭𑌾𑌰𑌤 𑌵𑌰𑍍𑌷𑍇 𑌦𑌕𑍍𑌷𑌿𑌣𑌭𑌾𑌗𑍇

𑌸𑌹𑍍𑌯𑌪𑌰𑍍𑌵𑌤 𑌨𑌿𑌕𑌟𑌸𑍍𑌥𑌿𑌤𑌸𑍍𑌯

𑌪𑍁𑌣𑍍𑌯𑌤𑍀𑌰𑍍𑌥 𑌕𑍍𑌷𑍇𑌤𑍍𑌰𑌵𑌿𑌶𑌿𑌷𑍍𑌟𑌸𑍍𑌯

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌤𑍍𑌰𑌿𑌕𑍂𑌟𑌾𑌚𑌲𑌸𑍍𑌯 𑌸𑍍𑌥𑌲𑌪𑍁𑌰𑌾𑌣𑌂

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

𑌮𑍁𑌦𑍍𑌰𑌿𑌤𑌂

[illegible]

குத்தால மாகாத்மியம்

1895

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌰𑌸𑍍𑌤𑍁

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌗𑌣𑍇𑌶𑌾𑌯 𑌨𑌮𑌃

[illegible]

𑌪𑍍𑌰𑌥𑌮𑍋𑌽𑌧𑍍𑌯𑌾𑌯𑌃

[illegible] ॥
[illegible] ॥

[illegible] ॥
[illegible] ॥1॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ 2 ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥3॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]

த்ரம் ॥ ௪ ॥ ஸத்த ஸத்தஹாவ்ராஜ வ்ராஸா [illegible] தேஜஸ: ॥
பராண ஜாதம் விபூதம் விஜாதம் ஸவதா [illegible] ॥ ௫ ॥
ஸெளவாநிவ பராணாநி ஸெளஷ்யாநி தஸ்யைவ ॥ ௬ ॥
[illegible] ஸ்யாநி தயா நராநி ஸெளகிஹாஸாநிவ [illegible] ॥ ௭ ॥
[illegible] காஸ்ய ஸகாமா ஷு விஸேஷத: ॥ [illegible]
[illegible] ஸத்த ஸ்வத: [illegible] விலியாநிவ ॥ ௮ ॥ [illegible]
[illegible] வயஜதா: பராண ஸ்யமணநவ ॥ [illegible]
[illegible] ஸ்யமண [illegible] ॥ ௯ ॥ [illegible]
[illegible] ஹாவ்ராஜ க்ருதா [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ஸ்ரீக்ருஷ்ண [illegible] ॥ ௧௦ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௧௧ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] விஸேஷ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ஸத்த [illegible]
[illegible] ஸாஹாத்ம்யம் [illegible] ॥ ௧௨ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௧௩ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ௧௫ ॥
ஸ்ரீக்ருஷ்ணாவதார [illegible] ஸாஹாத்ம்யம் [illegible] ।
[illegible] ॥ ௧௬ ॥ [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥ ௧௭ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ஸ்ரீ
[illegible] ஸாஹாத்ம்யம் [illegible] ॥ ௧௮ ॥

ஸூத உவாச

[illegible]

रेनरः ॥ ११ ॥ सर्वेषु भूतेषु भक्तेष्वेवं स
र्वेष्वपि ॥ श्रीमदष्टाक्षरं संसारतारकं नारायणेश्वरं
॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भावयेन्नारायणं
मनेन सः । श्रीमदष्टाक्षरं नारायणं संसिद्ध्ये
तरेत् ॥ १३ ॥ गायत्री सर्वेषु सर्वदा ब्र
ह्मणो भवेत् । ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥
॥ १६ ॥
॥ १७ ॥
॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ श्रीमदष्टाक्षरं नारायणं
॥ २० ॥
॥ २१ ॥
॥ २२ ॥
॥ २३ ॥
॥ २४ ॥
। २५ ।

[illegible] ॥ ௪௭ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௪௮ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௪௯ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫0 ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௧ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௨ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௩ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௪ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௫ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௬ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௭ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௮ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௫௯ ॥ [illegible]

𑌤𑍍𑌵𑌾𑌶𑍁 𑌷𑍍𑌵𑌾𑌯𑌿 𑌕𑌾𑌰𑌂 𑌪𑌯𑌾𑌵𑍍𑌰𑌾𑌰𑌾 ॥ 𑌚𑌂𑌪𑌕𑌾𑌰𑌣𑍍𑌯𑌮𑌧𑍍𑌯𑍇
𑌤𑍁𑌷𑍍𑌟𑍁𑌵𑍁𑌤𑌾 𑌨 𑌵𑌰𑌂 𑌤𑌪𑌸𑌿 ॥ ௮௮ ॥ 𑌇𑌤𑍍𑌯𑌾𑌜𑍍𑌞𑌾𑌂 𑌶𑌾𑌂𑌭
𑌵𑍀𑌂 𑌜𑍍𑌞𑌾𑌤𑍍𑌵𑌾 𑌹𑍍𑌯𑍁𑌪𑍈𑌷𑍍𑌟𑌾 𑌵𑍈𑌵𑌸𑍍𑌵𑌤𑍋 𑌯𑌮𑌃 ॥ 𑌚𑌂𑌪𑌕𑌾𑌰𑌣𑍍𑌯
𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌂 𑌸𑍍𑌮𑍃𑌤𑍍𑌵𑌾 𑌸𑍍𑌮𑍃𑌤𑍍𑌵𑌾 𑌪𑌦𑍇 𑌪𑌦𑍇 ॥ ௮௯ ॥ 𑌕𑌾𑌮𑍇𑌨𑌮𑍃𑌤𑍍𑌯𑍁
𑌨𑌾 𑌨𑍈𑌵 𑌵𑍍𑌯𑌾𑌧𑌿𑌭𑌿𑌃 𑌪𑌰𑌿𑌵𑌾𑌰𑌿𑌤𑌃 ॥ 𑌪𑍁𑌣𑍍𑌯𑌂 𑌶𑌂𑌕𑌰𑌂
𑌮𑌹𑌾𑌪𑌾𑌪𑌭𑌯𑍌𑌘 𑌸𑌮𑌨𑍍𑌵𑌿𑌤𑌿 ॥ ௯௰ ॥

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌸𑍂𑌤𑌃

𑌭𑌵𑌦𑍍𑌭𑍍𑌯𑌃 𑌕𑌥𑌿𑌤𑌂 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌂 𑌚𑌂𑌪𑌕𑌾𑌰𑌣𑍍𑌯𑌵𑍈𑌭𑌵𑌮𑍍 ॥ 𑌶𑍍𑌰𑍁𑌤𑍍𑌵𑌾
𑌤𑌾𑌂 𑌪𑌠𑌿𑌤𑌾𑌂 𑌚𑍈𑌵 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌪𑌾𑌪 𑌪𑍍𑌰𑌣𑌾𑌶𑌨𑌮𑍍 ॥ ௯௧ ॥
𑌇𑌤𑍍𑌥𑌂 𑌵𑌿𑌪𑍍𑌰𑌾𑌃 𑌕𑌲𑍌 𑌘𑍋𑌰𑍇 𑌕𑌲𑍌𑌶𑍍𑌚𑌂𑌪𑌕𑌾𑌰𑌣𑍍𑌯 𑌵𑌾𑌸𑌿𑌨𑌸𑍍𑌤𑍇
𑌵𑌿𑌪𑍍𑌰𑌶𑍍𑌰𑍀𑌵 𑌪𑌦𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌮𑍇𑌣𑍇𑌶𑍍𑌵𑌪𑍍𑌨𑌮𑌃 ॥ 𑌜𑍍𑌞𑌾𑌤𑍍𑌵𑌾𑌯𑌮𑌿𑌂
𑌤𑍀𑌰𑍍𑌥𑌪𑌦𑌮𑍍𑌭𑍋𑌜𑍇 𑌪𑌾𑌷𑌾𑌣𑍇 𑌸𑍍𑌵𑌾𑌯𑌿𑌕𑌾𑌰𑌂 𑌕𑌲𑍌 𑌶𑍍𑌰𑍀
𑌮𑌾𑌨 𑌸𑌤𑍍 𑌸𑌾𑌰𑌵𑌿𑌮𑌰𑍍𑌶 𑌪𑌰𑌿𑌤𑍋𑌷𑌮𑌾𑌪𑌵 ॥ ௯௨ ॥

𑌇𑌤𑌿 𑌶𑍍𑌰𑍀𑌸𑍍𑌕𑌾𑌨𑍍𑌦𑍇 𑌮𑌹𑌾𑌪𑍁𑌰𑌾𑌣𑍇
𑌉𑌪𑌰𑌿𑌭𑌾𑌗𑍇 𑌕𑍍𑌷𑍇𑌤𑍍𑌰𑌵𑍈𑌭𑌵𑍇
𑌶𑍍𑌰𑍀𑌕𑌣𑍍𑌠𑌾𑌵𑌟𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑍇
𑌪𑍍𑌰𑌥𑌮𑍋𑌽𑌧𑍍𑌯𑌾𑌯𑌃

𑌋𑌷𑌯𑌃 ॥ 𑌸𑍂𑌤 𑌭𑌕𑍍𑌤𑌪𑍍𑌰𑌿𑌯 𑌶𑍍𑌰𑍇𑌷𑍍𑌠 𑌚𑌂𑌪𑌕𑌾𑌰𑌣𑍍𑌯
𑌵𑍈𑌭𑌵𑌮𑍍 । 𑌯𑌸𑍍𑌯 𑌶𑍍𑌰𑌵𑌣𑌮𑌾𑌤𑍍𑌰𑍇𑌣 𑌮𑍁𑌕𑍍𑌤𑌿𑌕𑌾𑌰𑌣𑌮𑍀𑌪𑍍𑌸𑌿𑌤𑌾
॥ ௧ ॥ 𑌤𑌦𑌸𑍍𑌮𑌾𑌕𑌮𑌯𑌂 𑌯𑌾𑌤𑌿 𑌪𑌾𑌪𑌾𑌨𑌿 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌮𑌨𑍍𑌯𑌾𑌨𑍍𑌯𑌪𑌿
𑌪𑌾𑌪𑌾𑌨𑍍𑌯𑌪𑌿 𑌤𑌥𑌾 𑌕𑍃𑌤𑍍𑌵𑌾 𑌭𑍍𑌰𑌷𑍍𑌟𑍈𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌭𑌵𑌃 ॥ ௨ ॥
𑌅𑌸𑍍𑌯 𑌸𑍍𑌥𑌾𑌨𑌸𑍍𑌯 𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌂 𑌶𑍍𑌰𑍁𑌤𑍍𑌵𑌾 𑌮𑍁𑌚𑍍𑌯𑍇𑌤 𑌶𑍍𑌰𑍁𑌤𑌂 ॥ ௩
𑌸𑍍𑌥𑌾𑌨𑌸𑌰𑍍𑌵𑌂 𑌸𑌮𑌾𑌖𑍍𑌯𑌾𑌯 𑌵𑍍𑌯𑌾𑌸𑌶𑌿𑌷𑍍𑌯 𑌮𑌹𑌾𑌮𑌤𑍇 ॥ ௪ ॥
𑌶𑍍𑌰𑍀𑌕𑌣𑍍𑌠𑌾𑌵𑌟𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌂 𑌪𑍍𑌰𑌵𑍇𑌦𑌨𑍀𑌯𑌤𑌾𑌂 𑌪𑍁𑌨𑌃 ॥ 𑌇𑌤𑍍𑌯𑍇𑌤𑍇
𑌮𑍁𑌨𑌿𑌭𑌿𑌰𑍍𑌮𑌹𑌾𑌭𑌾𑌗𑌾𑌃 𑌸𑌮𑍍𑌪𑍃𑌷𑍍𑌟𑌃 𑌪𑍌𑌰𑌾𑌣𑌿𑌕𑍋𑌤𑍍𑌤𑌮𑌃 ॥ ௫ ॥
𑌶𑍍𑌰𑍀𑌕𑌣𑍍𑌠𑌾𑌵𑌟𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌂 𑌵𑌕𑍍𑌤𑍁𑌮𑍇𑌵𑍋𑌪𑌚𑌕𑍍𑌰𑌮𑍇 ॥

𑌶𑍍𑌰𑍀𑌸𑍂𑌤𑌃

𑌸𑌾𑌧𑍁 𑌸𑌾𑌧𑍁 𑌮𑌹𑌾𑌪𑍍𑌰𑌾𑌜𑍍𑌞 𑌸𑌂𑌹𑌿𑌤𑌾 𑌸𑌾𑌂𑌪𑍍𑌰𑌦𑌾𑌯𑌿-
𑌕𑌃 ॥௫॥ 𑌯𑌸𑍍𑌮𑌾𑌚𑍍𑌚 𑌪𑍃𑌷𑍍𑌟𑌾 𑌭𑌵𑌦𑍍𑌭𑌿𑌶𑍍𑌚 𑌸𑌂𑌸𑌾𑌰𑌕𑌾𑌰𑌣𑌮𑍇𑌵 𑌮-
𑌵𑌂 । 𑌜𑌨𑌾𑌨𑌾𑌂 𑌚 𑌮𑌹𑌾𑌪𑍁𑌣𑍍𑌯𑍈𑌃 𑌤𑌪𑍋𑌭𑌿𑌃 𑌕𑍍𑌷𑍀𑌣𑌪𑌾𑌪𑍍𑌮𑌨𑌾𑌂 ।
॥௬॥ 𑌶𑍍𑌰𑍀𑌕𑌣𑍍𑌠𑌾𑌪𑌯 𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯 𑌶𑍍𑌰𑌵𑌣𑍇 𑌜𑌾𑌯𑌤𑍇 𑌰𑌤𑌿𑌃 । 𑌤-
𑌸𑍍𑌯 𑌹𑍃𑌦𑌿 𑌪𑍍𑌰𑌸𑌾𑌦𑌃 𑌕𑍃𑌪𑌯𑌾 𑌕𑌰𑍁𑌣𑌾𑌨𑌿𑌧𑍇𑌃 ॥௭॥ 𑌪𑌤𑌾-
𑌤𑌿 𑌤𑌸𑍍𑌯 𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌂 𑌸𑌾𑌕𑌲𑌂 𑌵𑍇𑌦𑌵𑌿𑌸𑍍𑌤𑌰𑌾𑌤𑍍 ॥ 𑌸𑌂𑌕𑍍𑌷𑍇𑌪𑌂
𑌪𑍍𑌰𑌵𑌕𑍍𑌷𑍍𑌯𑌾𑌮𑌿 𑌪𑍁𑌣𑍍𑌯𑌂 𑌪𑌾𑌪𑌨𑌾𑌶𑌨𑌂 ॥௮॥ 𑌮𑌹𑌾𑌦𑍇-
𑌵𑌸𑍍𑌯 𑌮𑌾𑌹𑌾𑌤𑍍𑌮𑍍𑌯𑌂 𑌶𑍍𑌰𑍁𑌤𑌿𑌸𑌮𑍍𑌮𑌤𑌂 । 𑌦𑍇𑌵𑌤𑌾𑌨𑌾𑌂 𑌚 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌾𑌸𑌾-
𑌮𑍍 𑌉𑌤𑍍𑌤𑌮𑌂 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌸𑌾𑌧𑌨𑌂 𑌤𑌥𑌾 ॥௯॥ 𑌏𑌷𑌾 𑌶𑍍𑌰𑍁𑌤𑌿𑌸𑌮𑌾
𑌨𑌨𑍍𑌦𑌾 𑌪𑍁𑌣𑍍𑌯𑌾 𑌮𑍁𑌕𑍍𑌤𑌿𑌦𑌾𑌯𑌿𑌨𑍀 ॥ 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌾𑌂 𑌶𑍍𑌰𑍁𑌤𑌿𑌸𑌮𑌾𑌯𑌾𑌂 𑌤-
𑌪𑌾𑌂𑌸𑌿 𑌦𑌾𑌨𑌾𑌨𑌿 𑌶𑌿𑌵𑌪𑍂𑌜𑌃 ॥௰॥ 𑌦𑌤𑍍𑌤𑌂 𑌤𑍇𑌨 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌪𑌾𑌪𑍇-
𑌭𑍍𑌯𑌃 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌂 𑌤𑌦𑍍𑌧𑌾𑌰𑍍𑌯𑌂 ॥ 𑌸𑌰𑍍𑌵𑌂 𑌨𑍃𑌣𑌾𑌂 𑌪𑌾𑌪𑌾 𑌪𑍍𑌰𑌾𑌪𑍍𑌤𑌾
𑌤𑌿𑌤𑌿𑌕𑍍𑌷𑌾𑌸𑌂 𑌪𑌦𑌾𑌤𑌿𑌵𑌃 ॥௧௧॥ 𑌤𑌤𑍍𑌤𑌦𑍍𑌵𑌿𑌸𑍍𑌤𑌰𑌮𑌹𑌾𑌭𑌾𑌗 𑌶𑍍𑌰𑌣-
𑌣𑍍𑌵𑌨𑍍𑌤𑍁 𑌸𑌾𑌵𑌧𑌾𑌨𑌤𑌃 ॥ 𑌪𑍁𑌰𑌾 𑌪𑍍𑌰𑌜𑌾𑌪𑌤𑌿𑌰𑍍𑌬𑍍𑌰𑌹𑍍𑌮𑌾 𑌸𑍃𑌷𑍍𑌟𑌿
𑌹𑍀 𑌵𑌿𑌪𑍍𑌰𑌾𑌤𑌃 ॥௧௨॥ 𑌤𑌸𑍍𑌯 𑌕𑍍𑌰𑍋𑌧𑌾 𑌸𑍍𑌵𑌪𑍁𑌤𑍍𑌰𑌿𑌂𑌶𑌶𑍍𑌚 𑌰𑍁𑌦𑍍𑌰
𑌪𑍋𑌨𑌵𑌨𑌮𑌵𑌿𑌷𑍍𑌟𑌾𑌃 । 𑌤𑌾𑌸𑌾𑌮𑍇𑌕𑌾𑌸𑍍𑌤𑍀 𑌨𑌾𑌦𑌪𑍁𑌣𑍍𑌯 𑌪𑍍𑌰𑌜𑌾-
𑌨𑌿𑌮𑌾𑌨𑌨𑌾 ॥௧௩॥ 𑌤𑌾𑌦𑍃𑌶𑍀 𑌶𑌂𑌭𑌵𑍇 𑌹𑍃𑌷𑍍𑌟𑌿𑌃 𑌶𑌿𑌵 𑌸𑌂𑌤𑌾𑌂
𑌲𑍋𑌕𑌮𑍇𑌤𑌵𑍇 । 𑌤𑌯𑌾 𑌸𑌹𑌸𑌵𑌿𑌶𑍍𑌵𑌾𑌤𑌾 𑌵𑌿𑌰𑌕𑌾𑌮𑌂𑌦𑌨𑍀𑌶𑍍𑌵
𑌰𑌾𑌃 ॥௧௪॥ 𑌉𑌪𑌾𑌸𑌪𑍍𑌰𑌤𑌿𑌸𑌂𑌯𑌨𑍍𑌤𑍇𑌨 𑌯𑍋𑌦𑍍𑌯𑍋 𑌦𑍇𑌵𑌾𑌨𑌿𑌵-
𑌤𑍍𑌸𑌿𑌂𑌨𑌵𑌸𑍇𑌨 𑌦𑌕𑍍𑌷 𑌸𑌵𑍍𑌯𑌤𑌾𑌤 𑌦𑍇𑌹𑌾𑌸𑍁𑌸𑌵𑌂 ॥௧௫॥ 𑌵
𑌕𑌾𑌰 𑌸𑌹𑌿𑌤 𑌸𑌦𑍇𑌵𑍇 𑌦𑍇𑌵𑍇𑌸𑍍𑌤𑍍𑌰𑌿𑌪𑍁𑌰𑌾𑌮𑌦𑍇𑌦𑌃 ।
𑌶𑌾𑌨𑌾𑌨 𑌪𑌾𑌸𑍀 𑌸𑌂𑌯𑍁𑌕𑍍𑌤𑌂 𑌸𑌤𑍀𑌂 𑌤𑍍𑌯𑌕𑍍𑌤𑍍𑌵𑌾 𑌪𑌦𑍇𑌤𑍍𑌯𑌚 ॥௧௬॥ 𑌶𑍍𑌰𑍁-
𑌤𑍇𑌤𑌦𑍇𑌨𑌾𑌸𑌸𑍇 𑌤𑌾𑌂𑌚 𑌪𑌾𑌪𑌾𑌦𑍇𑌧𑌵𑌶𑌂𑌮𑌤𑌃 ।
𑌕𑌣𑍍𑌠𑌾𑌕𑌣𑍍𑌠 𑌕𑌯𑌾𑌶𑍍𑌰𑍁𑌕𑌾 𑌸𑌤𑍀𑌤𑌸𑍍𑌯 𑌦𑍇𑌹𑌾𑌸𑌵𑌂 ॥௧௭॥
𑌶𑌂𑌭𑌨𑌾 𑌪𑍍𑌰𑌤𑌿𑌷𑍍𑌠𑌾𑌪𑌿 𑌮𑌂𑌤𑍍𑌰 𑌦𑍇𑌵𑍋 𑌪𑌚𑌕𑍍𑌰𑌦𑍇 ॥ 𑌶𑍍𑌵
𑌸𑌵𑍀𑌹𑌿𑌃 𑌪𑌿𑌪𑍍𑌰𑌤𑌾 𑌯𑌜𑍍𑌞𑌪𑌾𑌟𑌂 𑌯𑌦𑍇𑌳𑌤𑌾 ॥௧௮॥ 𑌪𑌿𑌤𑍍𑌰𑌾
𑌵𑌦𑌿𑌤𑌾𑌦𑍇𑌤𑌨 𑌦𑍃𑌷𑍍𑌟𑌾𑌦𑍍𑌰𑌿𑌂 𑌪𑍍𑌰𑌾𑌪 𑌤𑌕𑍍𑌷𑌣𑌾𑌤𑍍॥ 𑌸𑌤𑍀𑌦𑍁𑌕𑍍𑌖𑌾

घोरं तपः । यजुश्शाखाश्रितैर्यद्वा सामगैः [illegible] प्राव[illegible]
[illegible] ॥ ௧௨ ॥ [illegible] ॥
[illegible] । शिव[illegible] ।
௧௩ । [illegible] ॥
[illegible] । ௧௪ ॥
[illegible] विप्रा[illegible] विग्रहः । [illegible]
[illegible] शिव[illegible] ॥ ௧௫ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ௧௭
[illegible] ।
[illegible] ॥ ௧௮ ॥ शिवमन्त्रे
[illegible] ॥ शिवमन्त्रा[illegible]
[illegible] । ௧௯ ॥ शिव
मन्त्र[illegible] शिवमन्त्र[illegible] ॥ शिव
मन्त्र[illegible] ॥ ௨௰ ॥ शि
वमन्त्र[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] । ௨௧ ॥
[illegible] शिवं [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ௨௨ । शिवं
[illegible] विग्रहात् ॥ [illegible]
[illegible] । ௨௩ । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ௨௪ । शिवमन्त्रेण [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] शिव[illegible]
[illegible] । ௨௫ । [illegible]
[illegible] । [illegible]

सर्वयोपावरं ॥ ४६ ॥

देवा ऊचुः ॥

अद्य नो देवदेवेश कृतार्थाः स्म वयं । यच्चक्षुषा भवता तस्याध्यायस्य न संशयः ॥ ४७ ॥ शिवज्ञानात्प्रकाशं शान्तिं शम्भोः पदाश्रितः । रुद्रं सर्वेश्वरं शिवरूपेण भविष्यति ॥ ४८ ॥ विधाय तत्र सदाचारं ... व्यासपादप्रसादं । ... प्रसादात्तदा ... कृतार्थाः ॥ ४९ ॥ क्षणं विधाय प्रसादप्रकृतिं शिवं । यत्रैव ... देवदेवं ॥ ५० ॥ ... सायुज्यं प्रयान्ति ॥ ५१ ॥ ... ॥ ५२ ॥ ... तत्रैव शिवप्रसादात् । तत्रैव ... ॥ ५३ ॥ ... भविष्यति । ... ॥ ५४ ॥ ... श्रीरुद्राध्यायमेव शीघ्रम् ॥

इति श्रीस्कान्दे पुराणे उपरिभागे
ज्ञानवैभवखण्डे
श्रीरुद्राध्यायमाहात्म्ये
द्वितीयोऽध्यायः

सर्वज्ञं सर्वसंसारकारणं शंकरं भवम् ।
... श्रीरुद्राध्यायं ... सारोद्धारः ।
... महाः । ...

த்ரிம்ஶோத்⁴யாய꞉

க்ஷணம் க்ருதவாந் ஸம்ஹர்த꞉ கதம் தேஷாம் விவேககாம் ॥ ௨
விஸ்தாரயஸ்வ ஸர்வமேதம் ரோமஹர்ஷண தபோதந । ஶ்ருதீ
வசஸ்தே ஶ்ருத்வா க்ருஷ்ணகதா ஶ்ரவணேச்சவோ ந꞉ ॥ ௩ । முநீநாம்
வசநம் ஶ்ருத்வா ஸூத꞉ பௌராணிகோத்தம꞉ ॥ கதாம் பா
வநீம் ந்ருணாம் வக்துமேவ ப்ரசக்ரமே ॥ ௪ ।

ஸூத உவாச ।

விஸ்ருஷ்டா ப்ரஹ்மணா தேந மக்வா ஸம்பாதநம் । த
பஸ்ஸர்ப்ப ஸர்ப்பா கோரா ஸம்வித் ப்ரகாஶம் ஸர்வே ஸுநீஶ்வரா꞉ ॥ ௫ । கே
சித் வணிக்ஸம்நாதா ஜாதா꞉ கேசித் பாதாஸநா꞉ பரே ।
கம்பர்ஷ்டா ரோஹேண திஷ்டந்தோ நிராஹாரா ஸர்ப்பஶ்வரா꞉ ॥ ௬ ।
ஏவம் ப்ருதக ப்ருதக வக்த்ரே தபோ வாஸாம்ஸி பரோமகா꞉
வேஷாஸாம் மாஸ்து தபே தேஷ்வ வ்ருக்ஷாரூபம் ஸர்வஶ்ருதா꞉ ॥ ௭ ।
வ்ருக்ஷாணாம் கண்டகாஶ்ரிதா தத்ராதிஷ்டந் த்ருபீ தத꞉ ॥ த
ஸாகத்ர கண்டகா நாம ஸ ப்ருதிவ் தோ ஸஹஸ்ரதஶ்யா꞉ ॥ ௮ ॥
ஏவம் க்ருத்வா தபோ ஷோகாதோ பஹத்பரோ மத꞉ ।
ஏவம் தவ꞉ ப்ருகவர்ணா வ்ருக்ஷாரூபம் ஸர்வஶ்ருதா꞉ । ௯ ।
ஶிவதே ப்ராஸாக்ருதாம் ந்ருணாம் த்ரிகண்டே ஸங்கீர்த்திதா । ஐதி
நிஶ்சித்ய தே ஸவேஷ்வ த்ரிகண்டே பவதோ த்ததே ॥ ௰ । த
வஸ்மரஸ்ஹா வோரம் திவ்யவர்ஷாயுதம் த்விஜா꞉ । தத
ஸ்ஸந்தாபேஷு ஸர்வே ஸம்பகாரண்யேஶ்ருதா꞉ ॥ ௧௧ । தஸ்ய
ஸ்யாநஸ்ய ராமாத்ரேருப்தவேஷா ஶ்ரு திஷ்டந்தா꞉ ॥

ஜப்தஶ꞉ ।

ராத்ரமா பித்ரமாதேவ க்ருதவோ மஹத் தபம் ।
௧௨ । வஸந்து ஸகிநம் தத்ர ஸ்வபதே நாத்ர ஸம்ஶய꞉ ॥

யஜுர்வேதஶ꞉ ।

ஶ்ரேயீ வர்ணேரா மநாத்ரீவா காயராத்ரீவ தாயஃ பாஸா
நு ॥ ௧௩ ।வஸந்தே தகதிநம் தத்ர த பாதஜந்தர ஸாகஸ
வேக ।

ஶ்ரீக்ருஷ்ணாவதாரஸாரஸங்க்ரஹ:

ஸாமவேத: |

ஸத்யோ ஜாதஸ்ஸமஸ்த வேத ஶிவ ரூபஸ்ய நாராயண: ||
வேதஶாஸ்த்ர விதாம் நஶ்ய வஸந்த நந்த விஶ்வாத்மனே | ௧௪ |

அதர்வணவேத: |

நாஸ்தி விஷ்ணோ: பரம் தத்வம் நாஸ்தி விஷ்ணோ: பரம் பதம் | [illegible]
[illegible] விஷ்ணோ ஸர்வ [illegible] ஸம்ஶய: || ௧௫ ||

வேதா: ||

ஸர்வே வேதா யத்பதமாமனந்தி தபாம்ஸி ஸர்வாணி ச யத்வதந்தி || [illegible]
[illegible] தேவ தேவஸ்ய [illegible] || ௧௬ | [illegible]
[illegible] ஸம்ஸாரதாரண [illegible] ஸம்ஶய: | [illegible]
[illegible] வ்யாஸ நாராயணம் [illegible] |
[illegible] | [illegible]
[illegible] | [illegible]
[illegible] ஸம்ஸாரதாரண [illegible] | [illegible]
[illegible] | [illegible]
[illegible] ஸம்ஶய: | [illegible]
[illegible] || ௨௦ || [illegible]
[illegible] | [illegible]
[illegible] || ௨௧ | [illegible] |
[illegible] | [illegible]
[illegible] || ௨௨ | [illegible]
[illegible] | [illegible]
[illegible] | ௨௩ || [illegible]
[illegible] || ௨௪ | [illegible]
[illegible] | [illegible]
[illegible] || ௨௫ || [illegible]
[illegible] | [illegible]
[illegible] | ௨௬ | [illegible]

[illegible] स्वधाजपा ॥ २९ ॥ स्वधाजपा
[illegible] । रक्षितव्यं [illegible]
[illegible] ॥ ३० ॥ [illegible] रक्षित
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३१ ॥ [illegible] पारमेश्वर ।
[illegible] पारमेश्वर ॥ ३२ । [illegible]
[illegible] नमो नमः । [illegible]
[illegible] शंकराय नमो नमः । ३३ ॥ [illegible]
[illegible] वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः । देवानां
[illegible] विश्वाधिको महर्षिः ॥ ३४ ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] परमेश्वरः ॥ ३५ । [illegible]
[illegible] त्र्यम्बकं । [illegible]
[illegible] ॥ ३६ ॥
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ३७ ॥ [illegible]
[illegible] परमेश्वरः ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ३८ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ३९ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥
४० ॥ [illegible] परमेश्वरः । [illegible]
[illegible] ॥ ४१ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ उपासितव्यं
[illegible] निर्विकारं निरञ्जनं ॥ ४२ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ४३ ॥ [illegible]

[illegible]

ஸ்ரீகண்டாவதாரமாஹாத்ம்யம்

[illegible]

[illegible]

நிவ்ருத்த பஹைர த்ருமாது க்ருபதீ: ஸ்ரீரங்கபாதுகயோ மஹாராஜ ।
ஶஶம் தத்ர நிவத்தாத தத்ர ஹஸ்தெஸ்ய நியமயவ ॥ உரு ॥
விவ்ருஜ்ஞாஶ: பந்த ஸ்துத்ர வசாராபிஷ விஷ்ணுயா । தவைந நவ
ஸமோர கஸ்ருதஸ் ஜம்பெடகாய க்ஷயாதிஶ்ச । உசு । யவந்து
ஶ்ருஹீத்வா தநுஸாம்ஸம் ஸம்ஜ்ஞவஷ்டைஸ்தத்தணாஸ்த । கநயா
த்வஸ்த தத்வேந நிஷாதேநாய ஜம்பேகம் । உஎ । வ்ரஜ ஸ்ராவ
ஜவெமெநவ வம்வசராண்ய ஹதகமெ । வ்ரக்ஷிணே வ்ர
கரஞ்சரணேன ஸ்ரீகஞ்டெயம் வ தா வஹிதே ॥ உஅ । கஜா
ந நெகிவ யோகெந ஜநாம்தம் தபைஶெமு । காமெநகெதா
ஸ்ருதிம் யாதெதளநிஷாதநூராய ஜம்பெகம் । உகூ । தவாமேள
ஷதநபண்யந ஹ்ரஸ்வாதம் ஶிவகிம்கபரா । கொபி
ஸமுயங் வ்ருதீகாஶம் ரா கூஜ்ஞம் கஸாவ்ருத்ய । ங௦ । க்ரு
ரஹ்ய யாநம் விவெவ்ர த்ருங் கெகுமாகெஸ வ்ரவ்ர கோக
தெ । ஸஷத: । வஜ்ஜகெ । கக காகத்ருண பெவிகதாயெ
ந ஶம்கர: । த்ரகுஞஞ்கமடாவமெ நாயாயம் தபஸ் யோகஷம்
வ்ருயவதி ॥ ஙக ॥ வபரா யஜ் கஶ்ருத்ய வ்ருஷெ காமெ
ஸ்ருஷாதிங்த: । ஜமாஸ்ரீங்க்ஷ்மம்வாய நம் வித்ரம்வா
மஸ்ஸ ॥ ஙஉ । நிஜ்ஜ தத்ரஸமிமெவநரதயஷ்தண்ணா
ஸிரஸ்யுக்வா ஜமெ தவிந்து பந்தஷ்த்ர நிஜ ஸ: ॥ ஙங ।
பநரரத்தாய ஹமெஷ்ந ஶ்ருஹீக்வா நிஸ்யும் ஜமம் । தமெர
விஸ்ரம்ஸயாஸ மீயா மஜயக்யவ: ॥ ஙச । ஸ்ரம்ஸிதம்
தெந தஷேதாயம் தஞம் மக்வா வஸாதஷ । யம்மஸ்ரு
வாஶும் மத்வாவேள ஷதாம் விமெஷ்ட தக்ஷணாஸ । ஙரு । தெ
நவ்ரகாஶிதம் யம்மட வெவிதம் தெவயோமத: ॥ காமெ
த வம்வதாம் யாதஸ்ய மஜா ஸ்நி வம்மவா: । ஙசு ॥ தெ
நவண்யவ்ரஹாவெந கிம்கராஹஷிகி ஶ்ரூதம் । மஜக
ணங் ஜக்ஷி வ்ராதெதா நம்தீஶ்ர ஸமெஸா ஹவஸ । ஙஎ । யதெ

[illegible]

॥ श्रीः ॥

तृतीया पाठावली·

अनन्तशयनस्थ-

राजकीयसंस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

विरचिता.

शङ्करन् N Sankara Iyer

(तृतीयं संस्करणम्)

अनन्तशयनस्थभास्करमुद्रालयाधिपतिना

के. नारायणय्यङ्गारित्यनेन स्वकीयमुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्राकाश्यं प्रापिता.

१९१६ क्रिस्त्वब्दः.

मूल्यं ७ अणकाः] [Price 7 annas.

PRINTED AT THE
"BHASKARA" PRESS,
TRIVANDRUM.

निवेदना.

एषा तृतीयापाठावलीत्युच्यते. द्वितीयां पाठावलीमधीतवतां बालानां सुखेन ग्रहणयोग्याः पाठा अस्यां योजिताः. ते च गद्यरूपाः प्रायेण भाषान्तरपाठपुस्तकेभ्य उपात्ताः, पद्यरूपास्तु भारतादिभ्यः सङ्कलिताः. अत्र मनुष्यपशुपक्षिणां चरितं, स्थावरस्य स्वभावः, लौकिकी नीतिरित्येतावान् विषयोऽनतिसङ्ग्रहेण बालहृदयग्राहिण्या रीत्या प्रतिपादितः; अदीर्घाः समासा अर्थसंक्षेपणरीतिज्ञानाय कतिपये प्रयुक्ताः; प्रसिद्धपदेन प्रथमं निर्दिष्टस्यार्थस्य पर्यायपदैः पुनः परामर्शः पर्यायपदपरिचयार्थं क्वचित् क्वचित् कृतः. पुराणकाव्यादावप्रसिद्धस्यार्थस्य प्रतिपादनाय नवोल्लिखितान्यपि कानिचित् पदानि झटित्यर्थसमर्पणे समर्थान्येव प्रयुक्तानि.

न. गणपतिशास्त्री.

विषयानुक्रमः.

॥ श्रीः ॥

तृतीया पाठावली.

मनुष्यस्य देहः शिरश्च.

विधाता तावदस्मानसृजदिति यूयं जानीध्वे. यथा वयं वस्तुं गृहाण्युत्पादयामः, एवमीश्वरोऽस्मज्जीवात्मनो वासाय शरीरं निर्मितवान्.

आत्मन आयतनभूते शरीरे शिरः कायः पाणिपादमिति त्रयो मुख्यभागाः सन्ति. अष्टवितस्तिमात्रेऽस्मिन् देहे शिर एव प्राधान्यादुत्तमाङ्गमित्युच्यते. यथा तदात्मन इच्छयोन्नन्तुमवनन्तुं पार्श्वयोर्विवलितुञ्च पटु स्यात्, तथा तत् सन्निवेशितम्. प्रासादस्थ इव वातायनविवरेणास्मन्मुखावस्थितस्य नयनस्य द्वारेणात्मा समन्ताद् विद्यमानानि वस्तूनि पश्यति. शिरसो भागौ कपालं मुखञ्च. कपालमतिदृढविचित्रसन्धानैरष्टभिरस्थिभिर्निष्पादितम्. तदभङ्गुरत्वाय प्रवणाकारमनुपघाताय लोमशाभिस्त्वग्भिराच्छादितं च वर्तते.

कपालान्तर्मस्तिष्कं वर्त्तते. तदेव बुद्धेः स्थानं प्राणाधारेष्वन्यतमं च. मुखे नयनाभ्यां सह नासाऽऽस्यं

मानुष एक एव स्वभावतः शिर उन्नमय्य चरतीत्यतः स इहफलादुत्कृष्टममुत्रफलमर्जयितुमर्ह इति, अन्ये सर्वे जन्तवोऽधोमुखा एव सञ्चरन्तीत्यतस्त इहसुखमात्रायार्हा इति च शक्यमुत्प्रेक्षितुम्

सच्छात्राणां लक्षणम्

सन्तो बालाः प्रातस्तरां प्रबुध्येरन्; शय्योत्थायम् ईश्वरं ध्यात्वा स्नानेन शुचयो भवेयुः. यतः शरीरशौचमारोग्यमुख्यकारणेष्वन्यतमम्. अनन्तरं ते धौतमंशुकं परिधाय यथाकुलाचारं जपित्वाधीतं पाठं सम्यगभ्यस्येयुः; अथ यथोपपन्नमन्नमभ्यवहृत्य प्रतिदिवसं यथाकालं पाठशालायां सन्निदधीरन्, न तु जातुचित् शिरोवेदनेति वा, उदरबाधेति वा, गृहे श्राद्धादिकमिति वा वृथा व्याजानुल्लिखन्तो गृह एव विश्राम्येयुः; कुत इति चेत् — ते तादृश्यावस्थायां जीविकाव्यापारेषु तथा व्याजोल्लेखनमशक्यमिति स्वयमेव जानीयुः. अभ्यस्तं पाठं तत्र सम्यग्विशोध्योपाध्यायस्योपदेशानेकाग्रमानसा गृह्णीयुः.

किञ्च ते पाठशालायामुपाध्यायस्य सच्छात्राणां वा वैमनस्यमल्पमप्यजनयन्तः सर्वदैव विनीता वर्तेरन्; स्वानि पुस्तकानि पांसुस्वेदादीनामनुषङ्गाद्रक्षेयुः; पुराणान्

पाठान् मुहुश्चिन्तयेयुः, तत्र सम्यगप्रतिभातान् विषयान् सच्छात्रं गुरुं वा पृष्ट्वावधारयेयुः.

दैनन्दिनाध्ययने वृत्ते गुरुणा दत्तायां गृहगमनाभ्यनुज्ञायां विद्यया सह कायबलस्याप्यवश्यार्जनीयतया ते समानवयस्कैर्बालैः साकं क्रीडेयुः. अव्यायामो हि जनो रोगी भवेत्; रोगिणश्च बलं हीयेत; अबलश्च महापण्डितोऽपि परस्यात्मनो वा नेषदप्युपकाराय कल्पेत.

एतच्च मुख्यं लक्षणं सतां बालानां—यत् ते मातापित्रोर्हितोपदेशवाक्यान्यादरेण शृण्वन्तः सर्वेषु कृत्येषु तयोर्मतमनुसरेयुः.

यस्तु स्वच्छन्दवृत्तिः पित्रोर्हृदयं दुनोति, स बालको दण्डनामवश्यं लभेत.

---

३. भूमिः स्थलम्.

अस्माभिरध्युष्यमाणा भूमिर्विपुला नारङ्गफलवन्निस्तलाकृतिश्च विद्यते. प्रायोऽस्याः $\frac{2}{3}$ भागौ जलमयौ, $\frac{1}{3}$ भागः स्थलम्. यद्येवं भूमेरवस्थितिर्नाभविष्यत्, तदा मनुष्यभोग्यः सर्वोऽपि स्थलभागो बहोः कालात् प्रागेव भृशमुच्छुष्को मरुरभविष्यत्. भूमावुन्नताः पर्वता गिरिपादा निम्नदेशा आजयश्च सन्ति. पर्वतेषु प्रस्रवणानां

तच्छिखरेषु हिमघनानाञ्च भावात् तेभ्यो नगनिम्नगाः सि-न्धवश्चोत्पद्य समन्तात् स्यन्दमानाः स्थलं कृष्यर्हं कुर्वन्ति. अनतिदन्तुरा भूमिराजिरित्युच्यते, समभूमिरिति च. उन्न-तेऽवनते समे वा प्रायः सर्वस्मिन्नपि स्थले नानाविधा वृक्षाः पुष्पलताः सस्यानि तृणानि चोत्थिय भूमिमलङ्कु-र्वन्ति. उष्णदेशेषुच्छायाया अवश्यमपेक्षणात् छायावृक्षा बहुला जायन्ते, स्तोकोष्णेषु तु न तथा. भूमेरतिशीतल-योर्दक्षिणोत्तरभागयोर्वृक्ष एव न प्ररोहति. किन्तु कुशानि लशुनानि तृणानि च केवलम्. भूमेरूर्ध्वं उपर्यें शैत्यस्य अन्तरन्तरूष्मणश्च [illegible]. [illegible]-पालं क्रोशपञ्चशतीमात्रमिति. [illegible] गर्भे बहुप्रकारा लोहादयः पदार्थाः [illegible] पण्डिता अभ्यूह्य वर्णयन्ति.

४ निर्बन्धः

कुताश्चिद् ग्रामाद् ग्रामान्तरं गच्छन् पान्थः कश्चिद् द्रामिलः कस्यापि सरस्तीरे स्थितस्य तरोरेककस्य मूले स्वीयमश्वं बद्ध्वा जलाभ्यर्णे पाथेयमभ्यवहरन्नासाञ्चक्रे. तदा कश्चन पथिको यवनस्तत्र विश्रमार्थमवतीर्य स्वीय-मप्यश्वं तत्र वृक्षे बन्धुं तदन्तिकमुपससार. तथाभूतं तमा-लोक्य स भुञ्जानो द्रामिल उच्चैःकारमाचचक्षे—'ममाश्वे

बलवानदान्तश्च ; दुर्बलं तवाश्वं मा तेन साकं भान्त्सीः' इति. यवनस्तु 'तत्रैव बध्नीयाम्' इति सनिर्बन्धस्तं बद्ध्वा तत्रैव तीरे नातिनिकटोपविष्टो भोक्तुमारेभे. ततः क्षणान्मिथ आरब्धकलहं तदश्वयुगलं यावत् तत्स्वामिनौ द्रुततरमागत्य विनिवारयतस्तावद् द्रामिलाश्वो यवनाश्वं निर्दशनैः पादाघातैश्च प्रमीतं चकार. अथ कुपितो यवनो हठाद् द्रामिलमाकर्षन् प्राड्विवाकमुपगम्य 'ममाश्व एतदश्वेन हतः; तदनेन तन्मूल्यं दापय' इति प्रार्थयत. ततः 'किमत्रोत्तरं वदसि' इति प्राड्विवाकेन बहुकृत्वः पृष्टोऽपि द्रामिलः किमप्यब्रुवन् मूक इव स्थितः. तदा प्राड्विवाको यवनं जगाद— 'मूकः खल्वयं; किमनेन कुर्याम्' इति. पुनर्यवनोऽब्रवीत्— 'आर्यमिश्र! कुहकोऽयं, न तु मूकः यतो मय्यश्वबन्धनाय वृक्षमूलमुपसरति "तत्र त्वदश्वं मदश्वेन सह मा भान्त्सीर्मा भान्त्सीः" इत्युच्चैरुद्घोषति स्म' इति. प्राड्विवाकस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहस्य 'तर्हि त्वदश्वमूल्यमनेन दापयितुं न कश्चिद् न्यायोऽस्ति' इत्युक्त्वा यवनं विसर्जयामास.

वञ्चको भृत्यः

कोऽपि धनिको महता मूल्येन क्रीतमेकं मरकतरत्नं स्वभृत्यस्य हस्ते समर्प्य 'रत्नमिदं मम गृहिण्याः करं प्रापय' इत्युक्त्वा तं प्राहिणोत्. स भृत्यो यथा

७. विज्ञानफलम्.

'ज्ञानं सर्वार्थसाधनम्' इति वाक्यं विद्वन्मुखात् कोऽपि राजा निशम्य तस्य यथार्थतां परीक्षितुकामः स्वपुत्रयोर्द्वयोः कनीयांसं शास्त्राध्ययनाय सदाचार्यस्यान्तेऽवासयत्. ज्येष्ठाय च कालेकाले प्रचुरं धनमात्रं ददानोऽवर्तत. क्रमेण कनीयान् विद्यायां सदाचारे च परिनिष्ठितोऽभवत्. ज्येष्ठस्त्वनुक्षणमुपैधमाने धने मदमानभरितो बभूव. तयोर्यौवनदशामधिरूढयोः कुतोऽपि हेतोर्दवीयान् विदेशो गन्तव्य आसीत्. पूर्वजः सञ्चितं स्वधनमखिलं गृहीत्वा तमभि प्रतस्थे. अनुजः पुनर्विद्यामेव विदेशे सहायं मन्यमानः स्तोकमपि धनमनादाय तमन्वगच्छत्. प्रयाणके क्वचिद्रात्रौ चौरेषु धनपेटिकां लुण्टितुमुद्युञ्जानेषु दैवात् तत्स्वामी प्राबुद्ध. ततस्ते तामलुण्टित्वैव पलायन्त. अथापि तदा प्रभृति त्यक्तनिद्रं दिवानिशं धनरक्षणार्थे खिद्यमानं भ्रातरं दृष्ट्वानुजेनापि तत्र साहाय्यं कृतमासीत्. ईप्सितं च देशं तयोरासादितवतोर्ज्येष्ठः कनिष्ठाद् वियुज्य विवेकशून्यतया वृथाविनियुक्तसर्वद्रव्योऽधमर्णीभूयान्ते कारानिरोधं प्रपेदे. कनिष्ठस्तु तत्रत्यं राजकीयं विद्वत्समाजमाश्रित्य तत्संवासरसिकोऽवर्तिष्ट. श्रुत्वा चास्य गुणोत्कर्षं तद्देशाधिप एनमाहूय स्वान्तिके वासयाम्बभूव; सुप्रीतश्चास्मै कन्यामात्मनः सम्प्रददे; सदारं चैनं प्रभूतधनपरिवारं कृत्वा स्वदेशं प्रति प्रास्थापयत्.

इत्थम्भूतमेनं प्रत्यागतं वात्सल्यात् पिता भृशमभ्यनन्दत्. काले स कियतिचिद् व्यतीते ज्ञानसत्यनीतिभिर्धैर्यदयादिभिश्च महागुणैः शोभमानं राजपदार्हमेनं मन्यमानः स्वराज्येऽभ्यषिञ्चत्. अथ प्राप्तराज्योऽयं विज्ञाय चरमुखाज्ज्येष्ठवृत्तान्तं भृशदुःखितस्तूर्णमेव तमृणाद् विमोच्य स्वपुरमानिनाय. एतेन—

"अशेषाभ्युदयोत्पादनिदानत्वान्न केवलम् ।
इतरानपहार्यत्वादपि विद्योत्तमं धनम् ॥"

इत्ययमर्थो निर्णीतः.

अश्वो गर्दभश्च.

मृगा नाम नानाजातीयाः. तत्र केचिदारण्याः केचिज्जानपदाः. तेषु केचिन्मनुष्याणां भृशमुपकाराय भवन्ति. अश्वा हि तीक्ष्णबुद्धयो महनीया मृगाः. वन्याश्वा गर्दभेभ्योऽपि निकृष्टरूपाः. उभये चैते एष्याखण्डमध्ये बहुलाः सन्ति. अश्वाः स्वं स्वामिनं सम्यग् विजानन्ति; तस्य कैङ्कर्यं निर्व्याजमाचरन्ति; तद्वचनतात्पर्यं, प्रग्रहेण जानुभ्यां चरणाभ्यां च तेन क्रियमाणाः संज्ञाश्च विदित्वा तदनुसारेण वर्तन्ते. जवनास्ते निमेषद्वयेनार्धक्रोशं गच्छन्ति. पारसीकदेशोत्पन्नास्ते उत्तमा इति प्रसिद्धाः. तान्

पारसीकाः कुटुम्बानीव पुष्णन्ति. वृषभा इवाश्वाः शकटान् हलानि च कर्षन्ति; मनुष्यांस्ततोऽपि गुरुतरान् भारांश्च वहन्ति. गर्दभा अप्येवम्.

ग्रामगर्दभा अल्पाकृतयो गतौ बुद्धौ च मन्दाः. सहनतया निसर्गतो दान्ततया च ते न गण्यन्ते, न च रक्ष्यन्ते. तान् भारतीया मार्गपरिसरेषु, ग्रामबाह्यदेशेषु चाभ्यवहारगवेषणायै विसर्जयन्ति; तेषां पृष्ठेषु महान्तं भारमारोपयन्ति; तद्वशाच्च तान् स्खलतो दण्डप्रहारैर्वि-द्रावयन्ति. पुनररण्ये देशविशेषे च समुन्नता दृढदेहबन्धा बलवन्तो गर्दभाः सन्ति. पुरा प्रभवस्तान् वाहनीकरणेन रथ्यीकरणेन चोपायुञ्जत. अद्यत्वेऽपि ईजिप्त, स्पेयिन, अमेरिकादिदेशेषु जना गर्दभानत्यर्थमाद्रियन्ते. तत्र गर्द-भानां पादा न स्खलन्ति. अश्वापेक्षया तेषां तीक्ष्णतरा बुद्धिः; आयुश्च दीर्घतरम्.

---

९. मूर्खा भृत्याः

पुरा दक्षिणापथे बहुवित्तपरिजनः कश्चिद् धनिक आसीत्. स कदाचित् स्वशिबिकावाहिनो गवार्थे तृणा-नयनायादिदेश. तेऽवदन्—'वयं शिबिकावहनं विना नान्यत् कर्म कुर्याम' इति. स पुनरपि कस्मिंश्चिद्दिने नष्टस्य गोवत्सस्यान्वेषणाय तानादिक्षत्. तदापि ते 'वयं शिबि-

कावाहिनो न गोपालकाः' इति वदन्तः स्वाम्याज्ञामत्यवर्तन्त. ततस्तेषां सद्बुद्धिमुत्पादयितुमिच्छुर्धनिकः शिबिकानयनाय तानाज्ञापयत्; उपस्थापितां शिबिकामधिरुह्य मध्याह्ने तैरुह्यमानो गोवत्सान्वेषणाय प्रस्थितः कण्टकाकीर्णासु ग्रामबाह्यस्थलीषु शिबिकावाहांस्ततइतो गमयन् खेदयामास. ते चिरमुग्रातपे भारवहनाच्चङ्क्रमणाच्चोपहतजानुपादा 'इतः परं चलितुं न शक्नुमः' इत्यवसन्नगात्रा आचक्रन्दुः. स्वामी तान् निर्भर्त्स्य 'शिबिकावहनं युष्माकं नियोगः. अतो मा स्म तिष्ठत. गच्छत शीघ्रम्' इति चोदयन्नतीव श्रमयाञ्चकार. तदाप्रभृति लब्धविवेकास्ते न जातुचित् स्वाम्याज्ञामुदलङ्घयन्.

---

१०. अपत्यविवादः

गृह एकस्मिन्नेकापत्ये द्वे स्त्रियाववसताम्. कचन रात्रौ तयोरेकस्या अपत्यं मृतमभूत्. तदादाय तन्मातान्यस्याः स्वपत्न्याः पार्श्वे निभृतं निधाय तदीयमपत्यं स्वयमपाहरत्. प्रभाते च ते 'जीवदपत्यं मदीयं मदीयम्' इति विवदमाने राजानमासेदतुः. स च साक्ष्यभावाद् निर्णयोपायं मनसिकृत्य वधाधिकृतमाहूय 'जीवतः शिशोश्छिन्नस्यैकमर्धमेकस्या अपरमर्धमन्यस्यै च दीयताम्' इत्यादिष्टवान्. तच्छ्रुत्वा तयोरेका 'न्याय्योऽयं निर्णयः. छि-

घतां शिशुः' इत्याह स्म. अन्या तु वेपमानावयवा 'राजन्! शिशुरेष तस्या एव दीयताम्; सर्वथा मैनं मारयत' इति प्रार्थितवती. ततश्चेयमेवापत्यवत्सला शिशोर्मातेति निश्चिन्वंस्तस्यै स शिशुं समर्पयितुमादिशत्; प्रत्यर्थिनीं च ताडयित्वा कारागृहे निवेशयामास.

---

११. (क) उपकारो न निष्फलः.

कदाचित् प्रातः कश्चन बालो गृहीतपाथेयो दिनान्तात् प्रागेव प्रतिनिवर्तितुं कृतनिश्चयो ग्रामान्तरं प्रस्थितः. मार्गे कोऽपि श्वा गच्छन्तं तमुत्पुच्छयमानः प्रत्यासदत्. श्वा क्षुत्पीडित इत्याकारेण विदित्वासौ बालः कृपार्द्रमना आत्मनोऽन्नहानिमगणयन् पाथेयात् कबळमेकं तस्मायार्पयत्. ततः किञ्चिद् दूरमतिक्रान्तोऽयं जरठं कञ्चिदश्वं मार्गपतितमालोक्य तस्य बुभुक्षातुरतया स्पन्दितुमपि शक्त्यभावं विज्ञायेत्थमचिन्तयत्—'यद्यहमस्य तृणाहरणार्थे कांश्चित् क्षणानुपयुञ्जीय, तदा स्वग्रामाय प्रतिनिवर्तनात् प्राक् सूर्योऽस्तं गच्छेत्. चौरप्रचुरश्चायं पन्थाः. तथापि मृगरक्षणमेव परमो धर्मः' इति. ततइतस्तृणान्याहृत्य चासौ तस्याग्रे व्यकिरत्. तेषां चर्वणादश्व उपशान्तक्लमः शनैरुत्थाय चलितुं प्रवृत्तः. ततः किञ्चिद् दूरं गतः सरसि तिष्ठन्तमितिकर्तव्यतामूढमिव लक्ष्यमाणं क-

श्चित्पुरुषमवलोक्य 'भोः! किं तत्र करोषि?' इत्यपृच्छत्. 'भद्र! अहमन्धः; प्रमादात् सरसि पतित इतश्चलितुं बिभेमि' इति स प्रत्युवाच.

बालको 'हन्तैवं मम समयो हीयते. अन्धश्चायं नोपेक्षणीयः' इति विचिन्त्य अवनतपूर्वकायः करं प्रसारयामास. तमवलम्ब्यान्धः पन्थानं प्रतिपन्नः 'कारुणिक! मत्प्राणत्राणकारिन्! न ते दुःखं भविष्यति' इत्याशिषा बालमभिननन्द; अकथयच्च—'भद्र! इतो मदर्थे कालं मा हार्षीः. अहं कथं कथमपि स्खलित्वा स्खलित्वा गृहमासादयेयम्' इति. ततस्तदा दिनान्तस्य प्रत्यासन्नत्वाद् विघ्नापहृतस्य समयस्य प्रत्यापत्तये महान्तं वेगमाश्रित्य धावति बालेऽन्यः प्रत्यूह आपतितः. पङ्गुर्हि कश्चित् पर्वेण चरन् 'प्रभो! ईशस्त्वामभिरक्षतु. युद्धे नळिकभिन्नपादः पङ्गूभूतो दीनोऽहम्. क्षुन्मामतीव पीडयति. यत्किञ्चिदभ्यवहाराय देहि' इति बालमयाचत. बालः पाथेयभाण्डस्थं भुक्तशिष्टं सर्वं तस्मै समर्प्य द्विगुणवेगं धावन् दिनावसाने ग्रामान्तरं प्रापत्; तत्र च कार्यं निर्वर्त्य स्वगृहं प्रत्यागच्छन् कतिपयैः क्षणैः परितः प्रसृत्वरे तमसि भ्रष्टवर्त्मा किमपि वनं प्रविश्य बभ्राम.

---

१२. (ख) उपकारो न निष्फलः.

वने तस्मिन् स बालो यत्नेनान्विष्यन्नपि मार्गमनुपलभमानः क्वचन शिलातले शयितः 'अहो बत ममेदृशी भवितव्यता' इति साक्रन्दमरोदीत्. तदा प्रातर्वितीर्णाहारः स श्वा कमप्यल्पकं भक्ष्यपूलं ग्रन्थौ सन्दश्य यदृच्छयापतंस्तद्ध्वन्यनुसारेण तदन्तिकमुपससार; तदग्रे च तं भारं चिक्षेप. बालस्तं श्लथीकृत्य तत्स्थं भक्ष्यजातमभ्यवजहार; 'अहो शुनेऽपि कृत उपकारो न व्यर्थो जात' इत्यभिधाय तदङ्गं च प्रीत्या परामर्श. ततः किञ्चिदिव शान्ते श्रमे सरणिगवेषणायै पुनरुद्यतस्य ततइतश्चरतस्तस्य पादौ तीक्ष्णकण्टकक्षतावभूताम्. तद्व्यथया गन्तुमशक्तस्तत्क्षणप्रसृते चन्द्रिकाप्रकाशे दिवासम्भावितमश्वं तत्र तृणानि भक्षयन्तं दृष्ट्वा तत्समीपमगमत्. ततः करतलपरामर्शैस्तमुपलाल्य यावदयमारुरुक्षामदर्शयत्, तावदश्वः स्वपृष्ठे तमारोप्य समीचीनं पन्थानमवाहितः प्रापयांचकार. बालो 'यद्यहं प्रागिममश्वं नारक्षिष्यं, ध्रुवं तत्र कान्तारे महाक्लेशमन्वभविष्यम्. दिष्ट्या सुकृतमकरवम्. न हि तत् फलमनुत्पाद्य विरमति' इति तुतोष.

ततो गच्छतस्तस्य द्वौ चौरावागत्य वस्त्राणि चोरयितुमारभेताम्. किन्तु पूर्वोपकृते शुनि तत्क्षण एव प्रधाविताभिगते स्वपादौ दन्दश्यमाने, 'इतस्ते पापास्तिष्ठन्ति,

शीघ्रमागच्छत, तान् निहन्मः' इत्युच्चस्वरायां च वाचि श्रूयमाणयां तौ चौरौ पलायिषाताम्. किमिदमिति च पश्चाद्दत्तदृष्टिः स बालो दिवाभुक्तस्वान्नशेषं तं पङ्गुमात्मनैव तटाकादुत्तारितस्य तस्यान्धस्य स्कन्धेऽधिरुह्यागच्छन्तमपश्यत्. तं च स पङ्गुर्जगाद—'तात! क्वचन मार्गद्रुममूले शयानावावां "कश्चिदेकाकी जनो गच्छति, तं प्रहृत्य मुष्णीवः, आयाहि" इति कामपि वाचमशृणुव. ततस्त्वामेवैकाकिनं प्रत्यागच्छन्तं सम्भावयन्तौ मदुपदिश्यमानमार्गे मां स्कन्धेन वहत्यन्धे द्वावपीहागत्य चौरत्रासनामुद्घोषणामकार्ष्व. सेयं दैवात् तवोपकारायाभूदिति महानावयोः प्रमोदः' इति. श्रुत्वा चैतद् बालो भृशमतुषत्; तदाप्रभृति च मनुष्ये मृगेऽन्यस्मिन् वा प्राणिन्यार्ते दृष्टे नियमेनोपकारपरो बभूव.

---

१३. सत्पुत्राः

शिशिलिद्वीपे एतनाभिधानः कश्चिदग्निपर्वतोऽस्ति. स स्वभावात् शिखरेभ्योऽग्निं द्रुतशिलाद्रवांश्च कदाचिदुद्वमेत्. शिलाद्रवाश्च प्रच्युत्य पर्वतप्रान्तदेशेषु स्यन्देरन्. पुरा कदाचित् तान् बहुलमुद्गिरति तस्मिन् गिरौ तत्परिसरग्रामेभ्यो जनाः स्वस्वधनेषु प्रशस्तान्यादाय प्राणपरित्राणार्थमन्यत्राधावन्. तैः सह स्वकीयधनानि गृहीत्वा

गच्छन्तौ द्वौ भ्रातरौ जराजर्जरतया सहसा सहचरितुमक्षमं पितरं मातरं चा वेक्ष्य 'आवां प्रसूय पुष्टवद्भ्यां मातापितृभ्यां श्रेष्ठं न किञ्चिद्धनं लोकेऽस्ति' इति मिथः कृतविमर्शौ सर्वस्वपरित्यागेनापि मातापितृरक्षणमेव परमं धर्मं निरचिनुताम्.

ततश्च शिरःस्थं सर्वं प्रशस्तधनभाण्डजातं दूरे निरस्य ज्येष्ठः पितरमन्यो मातरं च पृष्ठे समारोप्य वहन्तौ भयशून्यं स्थलं प्रापयाञ्चक्रतुः। ताभ्यां च मातरपितरौ वहद्भ्यां यया वीथ्या प्रचलितं, तस्यास्तदाप्रभृति 'सत्पुत्रमार्ग' इति नाम प्रसिद्धमभूत्.

---

१४. जम्बुको, द्राक्षा च

कदाचित् कश्चिज्जम्बुक आहारार्थमटाट्यमानः क्वचिद् द्राक्षालतायां लम्बमानं पीवरफलजालं मनोरमं वृन्तमेकमपश्यत्; उन्नम्योन्नम्य च तद् वृन्तमुच्चेतुं यावच्छक्ति प्रयत्नमकरोत्; तथाप्युन्नतदेशस्थतया तद् ग्रहीतुं न शशाक. एवमात्मोद्यमं विफलमवधार्य 'धिग्धिगम्लमेवेदं द्राक्षाफलम्; यदीच्छेयं, किमहमिदमनायासेन नोच्चिनुयाम्?' इति उपांशु जल्पन् सावज्ञ इव स जगाम. एतेन लिप्सिते पदार्थे तदलाभनिश्चयानन्तरमनिच्छाया। अभिनयनमुपहसनीयमिति फलति.

१५. शुनको बकश्च.

कश्चिदजपोतं हत्वा सगर्धं भक्षयतः कस्यचित् शुनकस्य कण्ठनाले अस्थिशकलमेकमलगत्. स तत् स्वयमुद्धर्तुं कथञ्चिदप्यशक्नुवन् बकं कञ्चिदुपगम्य 'यदि त्वं मद्गलविवरलग्नमस्थिखण्डं दयया समुद्धरेः, तर्ह्यवश्यमनुरूपं ते पारितोषिकं दद्याम्' इति प्रह्वः प्रार्थयत. बकश्च 'तथा' इत्यभिधाय, दीर्घां स्वग्रीवां व्यात्ते तदास्ये प्रसार्य चञ्च्वग्रेण शनैस्तदस्थिखण्डं बहिर्निस्सारयामास. ततः 'क्व तत् त्वया प्रतिश्रुतं पारितोषिकम्' इति पृच्छन्तं तं बकम् 'अरे मूढ! मद्दन्तान्तरालोपनतं तव शिरो झगित्यदशता मया यदुपेक्षितं, तत् किमनुरूपं ते न पारितोषिकम्?' इति स उक्तवान्. एतेन क्षुद्रेषु प्रत्युपकारप्रत्याशा न कार्येति सिध्यति.

१६. उदरम् अवयवान्तराणि च.

कदाचिदवयवाः सर्वे सम्भूय 'कुक्षिं पूरयितुमस्मासु श्रद्धयानुवेलं प्रयस्यत्सु फलमेव केवलमस्मत्प्रयासस्यानुभवन् स्वयमयं तूष्णीमास्ते' इत्युपजातासूयाः कुक्षिणा सहाकलहायन्त. ततः 'अद्यारभ्य कुक्षिं न वहेव' इति पादयोः, 'आस्ये नान्नमर्पयेव' इति करयोः, 'अन्नमादाय न गिरेयम्' इत्यास्ये च वदत्सु, दन्ता 'नान्नादिकं मृद्-

कुर्याम' इत्यब्रुवन्. 'अन्नं नान्तरवतारयेयम्' इति कण्ठ-नालमकथयत्. एवं मिथः कृतसंविदः सर्वेऽवयवा दिन-द्वयं निर्व्यापाराः स्थिताः. तृतीये दिवसे कुक्षावाहारानर्प-णात् प्राप्तकार्श्ययातनाः सानुतापाः सद्यः स्वस्वकर्मसु यथापूर्वं व्यापरितुमारेभिरे. इत्थञ्च सर्वासु जातिषु कञ्चित् प्रधानं कृत्वा कैश्चित् तदुपासना कर्तव्यैवात्महितायेति फलति.

१७. नासा चास्यं च.

मुखस्यैकदेशभूतया नासया गन्धं गृह्णीमः. सास्म-त्सुखविरोधिनो वस्तुनः सत्ताम् आरादागमनं च निवेदयति; अचारोरभ्यवहारस्य कबलनं नानुमन्यते. एतदर्थमेवास्य-स्य ऋजुरेखोर्ध्वभागे सा भगवता संश्लेषिता. तद्द्वारा श्व-सिमो वयम्; प्राणाश्च श्वसितेन ध्रियन्ते. मृदुलमेकमस्थि नासानालदण्डो भूत्वा नासारन्ध्रे विभजते. तत्र विद्यमा-नानि लोमानि परागादेरन्तःप्रवेशं वारयन्ति. पन्थाः कश्चि-न्नेत्राभ्यां नासामुपतिष्ठते; तेन नयनयोरश्रु मुञ्चतोर्नासि-का निष्यन्दिनी भवति. एवं नासाया आस्यान्तस्य च द्वारमस्ति.

अस्माकं व्याहरणे भोजने च करणमास्यम्. ओ-ष्ठौ दन्तान् पालयतः. अत एतौ दन्तवासश्शब्देनोच्येते.

आहारं च तौ तेषु लघूकुर्वत्सु बहिरवपाताद्रक्षतः. उच्चारणे च केषाञ्चिद्वर्णानां तावनुकूलौ भवतः. दन्ता ऊर्ध्वपङ्क्तावधरपङ्क्तौ च षोडशशो द्वात्रिंशत् सन्ति. राजदन्तौ विशालौ सतलौ चारू च. ताभ्यां वयं दशामः. तदनन्तरं स्थिताः श्वरदसदृशा निशिताग्रा रदना अभ्यवहार्यखण्डने, पार्यन्तिका दन्ताः सतलत्वात् सुखजीर्ण्यानुगुण्येनाभ्यवहारमृदूकरणे चोपयुज्यन्ते.

आस्वाद्यस्य रसमास्योर्ध्वभागेन संयुक्ता जिह्वा वेदयते. वर्णविशेषान् प्रति तयोरुत्पत्तिस्थानतापि वर्तते.

मनुष्यभिन्नाः प्राणिनः स्वाभिप्रायमुच्चावचैर्ध्वनिभिराविष्कुर्वन्ति; भाषणं तु तेषामशक्यम्. मनुष्यः खल्वेकः स्वाशयं वाचा प्रकाशयितुं शक्तः.

---

१८. जडसहवासः परमानर्थः

नानारूपाणि दर्शनीयानि नगरे सन्तीति श्रुतपूर्वी कश्चिज्जडस्तानि द्रष्टुकामो दूरात् स्वग्रामात् किञ्चित् स्वस्यालाध्युषितं नगरं जगाम; तत्र स्यालगृहे रात्रौ सर्वेषु भुञ्जानेषु प्रदीपमजिरे कमपि दीपविशेषं ददर्श; विस्मितश्च स्यालं पप्रच्छ 'किमिदम्' इति. नागरिकोऽस्य जडिमानं मनसोपहसन्नुवाद 'स एष दुष्प्रापः सूर्यशावको नाम सांयात्रिकैर्दवीयसः समुद्रद्वीपादिहानीत' इति. स भ्रान्तो

यथाजातः 'ईदृशं वस्त्वस्मद्ग्रामस्था वीक्षमाणा विस्मयेरन्' इति मत्वा दीपलुण्टनायावसरप्रतीक्षी स्थितः. भुक्त्यनन्तरं च सर्वेषु स्वस्वकर्मणि व्यासजत्सु स ग्राम्यः 'स्वग्रामं प्रति प्रस्थानसमये नेष्यामी'ति कृतनिश्चयस्तं दीपमन्याविदितं गृहीत्वा तस्य गृहस्य पटलान्तराले निलीनयामास. क्षणेन तत्र सन्दीप्तोऽग्निः पटलं गृहं तद्गतं धनं च निर्ददाह. तत्र शान्तप्राये ज्वलने गृहस्वामिन्यौपवेशिकेषु च दग्धावशिष्टं विचिन्वानेषु ग्राम्योऽपि अन्वेषणव्यग्रस्तत इतो भस्मकूटं परिवर्तयन्नुल्लोलयंश्च चचार. अन्यैर्विचये समापितेऽपि त्यक्त्वा त्यक्त्वा लभ्यमानमन्वेषणानुवर्तनेन श्राम्यन्तं तमपरे जगदुः—'भद्र! किं नाम भवानतिचिरमन्विष्यन्नेवं क्लिश्यते?' इति. स बभाण—'गृहेऽग्निसंदीपनात् पूर्वं सूर्यशाबको मया गृहपटले निहितः. सोऽयमिदानीं गवेष्यमाणो न क्वापि लभ्यते' इति. तच्छ्रुत्वा जनास्तं सन्ताड्य सद्य एव नगरान्निष्कासयामासुः. किन्त्वेतावतापि स मूर्ख आत्मसन्ताडनकारणं न विदितवान्; न वा नागरिको नष्टं द्रव्यं प्रतिलब्धवान्.

---

१९. निष्कुटः केदारं नारिकेळः तालश्च.

वृतिभिर्भित्तिभिर्वा कृतपरिरक्षं, प्ररोपितौषधि गृहपरिसरस्थलं निष्कुट इत्युच्यते; वृतिभित्तिशून्यं सीमा-

सेतुपरिवेष्टितं नियतजलोपक्लृप्तिकं स्थलं केदारमिति. तत्र निष्कुटे शाकोपयोगिन्य ओषधिलताः फलदायिनो वृक्षाः पुष्पप्रदा वल्ल्यश्च संवर्ध्यन्ते. केदारे गोधूमादीनि शूकधान्यानि शालयश्च फलन्ति. अनियतजलोपपत्तिके बहिःस्थले माषमुख्यानि शमीधान्यानि नीलीकार्पासादिकं च प्ररोहन्ति. कूपात् सरसश्च निष्कुटे जलमानीयते. अवृष्टौ जलाशयान्नद्याश्च नीरं कुल्याद्वारा केदारं गमयन्ति कृषिकाः. अविच्छेदेन कृषिकरणात् केदारस्य सारो हीयत इति कृत्वा तत्सम्पत्त्यर्थं तत्र गोमयादि दोहदं निवेशयन्ति.

एतद्देशप्ररोहिषु स्थावरेषु मुख्यो नालिकेरः. तस्याङ्गमङ्गं सप्रयोजनं दृश्यते. तस्य मूलभागेनावपनं पत्रैर्गृहपटलमावरणवृतिः पेटी च क्रियते. अपरिणतफलान्तर्गतं जलमुष्णसमयेषु पीतं स्वादुहितं भवति ; परिणतं फलं खाद्यते. तैलयन्त्रनिष्पीडिताच्च तस्मात् स्नेहोऽवतार्यते. नारिकेळतैलं यूरोपखण्डे दीपवर्त्तिनिर्मितौ बहुलमुपयुज्यते. फलत्वक्तृणैर्दाम महारज्जुश्च निर्मीयेते. आस्तरणमपि तया ऊयते ; फलकपालं पात्रस्थाने प्रतिनिधीयते ; तेन चार्धितेन दर्वी निष्पाद्यते ; पल्लवकाण्डाद्रसश्च्योतति ; तञ्च सन्ताप्य मद्यमापादयन्ति ; भूक्लेदञ्च केरद्रुमो नित्यमपेक्षते.

तालद्रुमस्य तु जलावसेचनं नावश्यकम्. सस्यान्तरप्ररोहणायोग्ये सिकतिले स्थले सोऽतिशयेन वर्धते अस्योपयोगः केरवद् वेद्यः.

---

२०. उद्यमः

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र दैवं प्रसीदति ॥ १ ॥
उद्यमेनैव सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
हस्ते सुप्तप्रबुद्धस्य न ह्यायाति धनं स्वयम् ॥ २ ॥
यत् पूर्वजन्मविहितं कर्म तद् दैवमुच्यते ।
न तत् पुरुषकारेण विना सिध्यति जातुचित् ॥ ३ ॥
उद्योगिनः करालम्बं करोति कमलालया ।
तद्भिन्नस्य करालम्बं करोति कमलाग्रजा ॥ ४ ॥
आलस्यं हि मनुष्यणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ ५ ॥
सम्पदा सुस्थिरम्मन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ६ ॥
उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवं प्रमाणमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं विहाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ७ ॥

---

२१. सत्यम्

अमेरिकाखण्डे संसृष्टदेशाभिधानस्य देशविशेषस्याधिपत्यमिदम्प्रथमं प्रतिष्ठापितवन्तं सुगृहीतनामानं (जार्ज) वासिन्तननामानं महाशयं प्रति काचित् कथास्ति. स किल बाल्ये कदाचित् स्वलब्धेन स्वल्पेन पारितोषिकधनेन खड्गमेकं चिक्राय. तेन खड्गेन गर्वायमाणः पितुरुद्याने ततइत ओषधिवृक्षशाखानां लवनचापलं सलीलमाचरन् पित्रातिस्नेहात् संवर्ध्यमानामजानन् बालबदरीमेकां छित्वापातयत्. तत्पिता समयान्तरे तत्र सञ्चरन् बालबदर्यास्तां दशां ददर्श; क्रुद्धश्च कर्मकरानाहूय 'मत्प्रियतमेऽस्मिन् वृक्षे केनेदं साहसमाचरितम्' इति विभावनां कुर्वन् स्थितः. तदा बालो वासिन्तन आत्मकृतं दौष्ट्यमबुध्यमानः खड्गपाणिस्तत्रागतः. दृष्ट्वा तं पितान्वयुङ्क्त— 'अपि जानासि पुत्र! मम द्रव्यकोटेरभ्यधिकमिमं वृक्षं क एवमवस्थमकरोत्' इति. स बालस्तु निश्शङ्कमूचिवान्— 'तात! न जाने तस्मिन् वृक्षे तादृशं तव प्रेमाणम्. अहमेव तं वृक्षमच्छिनदम्' इति. ततः कीदृशमयमपराधिनि दण्डं प्रणेष्यतीति चिन्ताव्याकुलेषु परिजनेषु सद्यः प्रशान्तकोपः पिता 'वरमेवंविधान् शतं वृक्षान्नाशयन्मम पुत्रोऽस्तु, न तु मिथ्यावादी' इति जल्पन् पुत्रमुपसृत्य पृष्ठे परामृशन्नभिननन्द.

---

२२. पृथिवी जलं च.

भूमौ महदपां धाम महार्णव इति कीर्त्यते, अल्पस्तु जलस्य राशिर्जलाशय इति. महार्णवस्य न सर्वत्रैकरूपं गाम्भीर्यम्. यथा स्थलं शैलराजिभिर्गर्तैश्च व्यतिकरितं बहुरूपं भवति, तथैव महार्णवः. अयं हि क्वचिदुत्तानः क्वचिन्निम्नः क्वचिच्चागाधः. अस्य जलमेकान्तलवणम्. यदि तत् तादृशं न भवेत्, शुक्तं पूतिगन्धि दुष्टं भूत्वाल्पेनानेहसा जीवराशिं निबर्हयेत्. यद्यपि महार्णवे जलं मनुष्या न पिबन्ति, तथाप्यात्मनीनं लवणं तत उत्पादयन्ति. लवणं खल्वाहारस्य रसनीयतां देहसौख्यं च जनयति. पानार्हपयसो नद्या जलाधारस्य कुल्यायाः सरसश्चाभावे जना भूमेरन्तर्यावदुत्सदर्शनं खननेन कूपं निष्पाद्य ततो जलमुद्धृत्योपयुञ्जते. पेयेन जलेन प्रत्यग्रनिर्मलेन भाव्यम्. पेयजलशुद्धिविषये परिगृहीतश्रद्धाश्चेद्वयम्, अद्धा बहूनां हिंस्ररोगाणां विषया न भवेम.

महासमुद्रेषु प्रवाळकीटा नाम यादोविशेषाः स्वदेहात् प्रादुर्भवतो विलक्षणान् पदार्थानल्पशः संगृह्याधस्तलात्प्रभृति चयनं कुर्वाणा नवान् गिरिसन्तानसन्निवेशानुत्पादयन्ति. आ च जलोपरितलादुत्थितेष्वेतेषु पर्वतेषु वीचीमालाभिघातात् ततः प्रच्युता मृदस्तरङ्गोपनीतास्तृणपर्णादिव्यतिकीर्णा मृदश्च स्थलतां प्रतिपद्यन्ते. एषु

स्थलेषु पक्षिविष्ठाभिः सह बीजानि पतन्ति. ततस्तृणेष्वोषधिषु वनस्पतिषु च प्ररुह्य प्रवृद्धेषु तानि स्थलानि मनुष्यावासार्हा द्वीपा भवन्ति. एषु कतिपये तत्काले मनुष्यैरध्युष्यन्ते. मानुषानधिष्ठिताश्च द्वीपाः सन्ति.

---

२३. श्वा मार्जारश्च. (क)

श्वा रक्षिवत् स्वामिनो गृहं चौराणां दुर्जनानां वा प्रवेशाद्रक्षति. शुनो ज्ञानं विमर्शनशक्तिः स्वामिनि भक्तिः कृतज्ञता चेत्येते गुणाः सन्ति. स प्रियमित्रतुल्यो गणयितुं शक्यते. स पोषकस्य ध्वनिं दर्शनादिकाश्च चेष्टा वेत्ति. आघ्राणवेदने तस्यासाधारणः पटिमा. तमाघ्राणान्मृगानुपलभमानं दृष्ट्वा मनुष्यान्वेषणेऽपि तस्य चोदना पुरातनैराचरिता बभूव. सर्वं कर्म तेन शिक्षयितुं शक्यते. यूरोपखण्डे क्वचिदुत्तुङ्गायां गिरिश्रेण्यां पथिषु सान्द्रपतितं हिमं शिलावद् घनीभवेत. तत्र पान्थेषु कदाचिन्निमग्नेषु तानाघ्राणादुपलभ्य तदुपरि संहतं हिमं नखैरुत्खाय निरस्य तदत्याहितं भषणेनावेदयितुं समर्थां काञ्चित् कुक्कुरजातिं तत्रत्या जनाः संवर्धयन्ति. अजान् मार्गभ्रंशादपायाच्च त्रातुं कौलेयकानां नियोजनं जाबालानां साम्प्रदायिकम्. काश्चिदेव भषकजातय ईदृशेषु कर्मसु कुशला भवन्ति

स्काटलण्डदेशाभिजनः कश्चित् स्वीयं शुनकं प्रत्येवं वर्णयामास। यथा—'मदीयः सारमेयो मम बहूनुपकारान् कृतवान्. स मया दीयमानं नियोगं दुस्साधमपि नानोपायैः साधितवान्. गाढान्धकारे क्वचिन्निशीथे सप्त शतान्यजडिम्भानामकाण्ड उपजातक्षोभाणि प्रद्रुत्य प्रत्यासन्नस्याद्रेः सानौ ततइतो व्यशीर्यन्त. अहं मत्सहचरश्च यावच्छक्ति कृतप्रयत्नावपि नैव तानि क्वचिन्नियन्तुमशकाव. "हन्त गतगताः सर्वेऽजपोताः" इति मम प्रलपितं श्रुत्वा मञ्जूषको मन्ये सद्य एव ततः प्रस्थित इति; अन्धतमसे तस्मिंस्तमन्तिके स्थितमस्थितं वा नावामज्ञासिष्व. ततोऽन्वेषणवशादानिशावसानमतिदूरमटित्वा कञ्चिदप्यजपोतमनुपलभ्य निर्विद्यमानावुदिते सूर्ये गिरिप्रस्थात् प्रतिनिवृत्तावभूव "यथावृत्तं स्वामिने निवेदयावः" इति.

---

२४. श्वा मार्जारश्च. (ख)

प्रत्यायान्तौ च कुत्राप्यद्रिद्रोण्यां सङ्घीभूतानजपोतांस्तस्या मुखे तिष्ठन्तं समन्ताद् दीयमानदृष्टिं प्रतीक्षमाणमिव नौ दृश्यमानं तं श्वानं चाद्राक्ष्व. "भ्रष्टेषु डिम्भेषु नूनमेते कतिपये सम्भूयधाविनः शुनावरुद्धास्तिष्ठन्ति" इति मत्वा तानुपसृत्य गणितवन्तावावाभ्यामविकला सा सप्तशती दृष्टा "कथं पुनरयं श्वा कात्स्न्र्येन विशीर्णान्

मेषार्भकानस्मिन्नर्धरात्रे समूहितवान्, कथं वा प्रभातं यावद्रक्षितवान्" इति चिन्तयतोर्यत्सत्यमावयोर्विस्मयो जातः. अनेनैकेन शुना साधितं कर्म न खलु शक्यमस्मत्पल्लीभवैरजाजीवैर्मिलितैरपि सर्वैः कथञ्चिन्निर्वर्तयितुम्' इति.

मार्जारोऽस्माकं क्षुद्रोपद्रवावहान् मूषिकादीन् जन्तून् हिनस्ति. अयमावासस्थले परिचिते रज्यति न तु जने. अपिचैषच्छद्मवान् क्रूरशीलश्च. अयमतिचिरं कारितसंस्तवोऽपि प्रियैराहारैराराध्यमानोऽपि गृहे सहसंवर्धिनो मनोरमान् शकुनीन् रन्ध्रेषु प्रहृत्य भक्षयेत्. न तावज्जाह्रकेन जलमिष्यते. क्रुध्येच्चेदयं, शूत्कृत्य तीक्ष्णैर्नखैर्गाढं विदारयेत्; यदि त्वेष तुष्येत, नखान् सङ्कोच्यान्तराकर्षेत्; तदानीं च तस्य पदानि राजपट्टवन्मृदुलानि दृश्येरन्. अस्य शुनश्च शाश्वतो विरोधो लोके प्रसिद्धः.

---

२५ गौः महिषी अजा च.

ग्राम्येषु पशुषु मानुषोपयोगी कश्चिज्जन्तुर्गौर्नाम. गोः क्षीराद्दधि तक्रं नवनीतं दुग्धघनश्च जायन्ते; गोचर्म मृदूकृतं तुरङ्गोपकरणायोपानदादये च कल्पते; विषाणेन च तक्षणसंस्कृतेन निर्मीयते पात्रं सम्पुटकः कङ्कतं त्सरुरन्यानि च नानोपकरणानि; खुरोऽग्निपक्वो वज्रलेपो भवति; अस्थीनि चेङ्गालितानि क्षेत्राणामुत्कृष्टो दोहदः. गौः

स्वभावादहिंस्रा मनुष्यवश्या च. इयं हरिणादिवद्रोमन्थं वर्तयति. एषा हि यावदपेक्षं पलालादिकमभ्यवहारं प्रथममखण्डितमेव निगिरति. स च चतुर्षु तदीयेष्वाहाराशयेषु प्रथमाशयद्वारेण द्वितीयाशयं प्राप्य स्थितः कैश्चित् क्षणैः सरसतामुपयाति. पश्चादनया सुखासीनया तथाभूतोऽभ्यवहार आस्ये प्रत्यानीय यथावदवखण्ड्य निगीर्णः क्रमात् तृतीयं चतुर्थं चाहाराशयं गत्वा जीर्यति. गवा च समानप्रयोजना महिषी; तथापि गौरिव न चारुरूपा न च शान्तस्वभावा. महिषा हलं शकटं च कर्षन्ति. प्रायो लुलाया न दर्शनेन, न श्रवणेन, किन्त्वाघ्राणेनैवार्थं विदित्वा गच्छन्ति. अत एव ते धावनसमये नियमेन ऋजून्नमितनासिका दृश्यन्ते विषाणं च माहिषं सारवत्तमम्. तत्र श्लक्ष्णीकरणं सम्यक् फलति.

एडकः शान्तात्मा भीरुश्च. छगलस्त्वतिधीरः; खरखिलेषु गण्डशैलेषु भीषणेषु च गिरिशृङ्गेष्वपर्यस्तोऽस्खलितश्च प्लुतानि कुरुते. मेषलोमभिरुच्चावचाः कम्बळाः सन्तन्यन्ते. मेषलोममयाः कश्मीरकम्बला गुणतोऽर्घतश्चोन्नता लोके गण्यन्ते. तुभाक्षीरं गोक्षीरान्मेदस्वितरं दर्शनीयतरं च. पुष्टिदत्वाद् भेषजत्वाच्च तन्मन्दाग्नीनां पथ्यमभ्यवहार्यं भवति

---

२६. ऋतवः

उत्तराहि भारते यूरोपे उदगमेरिकायां दक्षिणद्वीपेषु च प्रत्यब्दमृतवश्चत्वारः. ते च वसन्तो ग्रीष्मो हेमन्तः प्रावृडिति चोच्यन्ते. दक्षिणभारतस्य प्राग्भागेषु ऋतवः प्रावृट् शरद् हेमन्तः शिशिरो वसन्तो ग्रीष्म इति षट्. तत्राद्यः सिंहकन्ययोर्मासयोर्युगलमुच्यते, द्वितीयस्तुलावृश्चिकयोः. तृतीयो धनुर्मकरयोः, चतुर्थः कुम्भमीनयोः, पञ्चमो मेषवृषभयोः, षष्ठो मिथुनकुळीरयोः. एषु वसन्तो द्रामिलनां हृद्यः कालः. अत्र पक्षिणः समोदं खेलन्तः कुलायनिर्माणमारभेरन्. वनस्पतयश्च किसलयिताः प्ररूढदलवितानाः कोरकिता भूत्वा प्रफुल्लैः पुष्पैर्विराजेरन्. क्रमेण पत्रेषु प्रसूनदलेषु च म्लायंम्लायं च्यवमानेषु फलकलिकाः प्रादुर्भूय शलाटूभूता ऊष्माभिघातात् क्रमेण परिणमन्तः फलतामृच्छन्ति. अत्र पक्षिणो मधुरं गायन्ति. नखलु तपर्तौ पक्षिणो न गायन्ति; किन्तु वृक्षशाखादिषु निलीना एव तदा ध्वनिं कुर्वन्ति. अत्रैव कालेऽण्डानि विहगाः प्रसूय तेभ्यः शावकान् प्रादुर्भाव्य पुष्णन्ति. आङ्गलेयानां सुखावहः समयो हेमन्तः. तदानीं पुष्पलताः समृद्धपुष्पा भवन्ति. शालिकणिशानि च पचेलिमैः सुवर्णसवर्णैः फलैराचितानि लवित्वा धान्यं सञ्चिन्वन्ति कृषिकाः.

वर्षासु तरुषु कुसुमानि न वर्तेरन्; तद्वदेव शकुन्ताः, मृगाः खल्वपि भूतलक्लेदात् क्लिश्येरन् भूमेर्दक्षि

गोत्तरदेशेषु सरस्सु शीतवशाज्जलं शिलावद् घनीभवेत्. तत्र च बाला लोहमयं पादुकाविशेषं धृत्वा स्खलितप्रधावितं कुर्वन्तः क्रीडेयुः.

---

२७. कदली आम्रः तिन्त्रिणी वटः कार्पासः.

कदली चाम्रश्च फलदेषु तरुषु प्रशस्तौ. कदली एष्याखण्डे आफिरिकाखण्डे अमेरिकाखण्डे च प्ररोहति. उत्तमे कदलीप्रसव एकस्मिन् शतद्वयाधिकानि फलानि स्युः. अमेरिकाखण्डे केषुचिज्जनपदेषु जना मोचाशलाटुभ्यः शोषितेभ्यः सक्तून् सम्पाद्य तैरपूपं श्राणां च राधयित्वोपयुञ्जते. मोचासमानः क्षिप्रफलो वृक्षो न विद्यते.

दक्षिणभारते चूतः स्तोकार्घतया कट्फलखदिरस्थाने प्रतिनिधीयते. चूतेन हि वलीकानि गोपानस्यः कवाटानि पेटिका अन्यानि चोपकरणानि निर्मीयन्ते.

चिञ्चातरुरत्यन्तं सारवान्; यन्त्रनिर्माणे स बहुलमुपयुज्यते. तत्फलेन व्यञ्जनं रसश्च निष्पाद्यते. ईतिसमये दरिद्रा जनास्तत्फलानि बहुधा पक्त्वा भक्षयन्ति.

वटद्रुमः प्ररूढविततताभिः शाखाभिः, स्थूणोपमाभिः शाखाधारिणीभिः शिफाभिश्च द्रुमान्तराण्यतिशेते केचिन्न्यग्रोधा अतिदूरप्रसृतेन शाखापरिणाहेन बहुपरिवा

रस्य राज्ञो विश्रमणक्षमां विपुलां छायां वितरन्ति. अदृढावयवत्वाद्वटो गृहाङ्गदारुस्थाने नोपयुज्यते. तस्य क्षीरेण दन्तवेदना निवर्त्यते, कुररीग्रहणार्थो लेपश्च सम्पाद्यते. तस्य पत्राणि सन्धाय भोजनामत्रतां नीयन्ते.

कार्पासतूलतन्तुभिर्नानाप्रकाराणि वस्त्राणि क्रियन्ते. सिकतिले कृष्णमृत्तिके च स्थले कार्पासस्य कृषिः सम्यक् फलति. स च वल्लारि, कडप्पा, गोदावरी, मधुरा, तिरुनेल्वेलि, कोयम्पुत्तूर्, सेलम्, इत्येतेषु मण्डलेषु भावितो बहुश इङ्गलाण्डदेशं प्रति प्रेष्यते. अमेरिकाफिरिकाखण्डयोरप्ययं प्ररूढो भवति. कार्पासस्तम्बात् फलोच्चयनसमय एव तूलस्तदावरणान्निष्कृष्योच्चेतव्यः. अन्यथा आवरणं खण्डशस्त्रुटित्वा तूले संलग्नं ततो विभक्तुं न पार्येत. अल्पेऽवकाशे पिचूनां मानं यथा सम्पद्येत, तथा तान् यन्त्रेऽर्पयित्वा घनीकृत्य साधितं तनुं तद्भारं महानावि समारोपयन्ति.

---

२८. देवदर्शिनौ.

द्वौ वैधेयौ देवं दिदृक्षमाणौ कश्चिद् देवालयं गतौ तत्रैको देवप्रतिकृतिमवलोक्य सहचरमाचचक्षे—‘भ्रातः शिला खल्वेषा दृश्यते. किमेनामीश्वर इति सर्वे व्यपदि

शन्ति' इति. तद्वचनमालयपरिचारकाः श्रुत्वा देवोऽनेन 'शिले'ति निन्दित इति तं ताडयामासुः. ततो गते बहुतिथे काले स जातु तेन सहचरेण साकं कस्यचिद् मित्रस्य गृहे भुञ्जान आसाञ्चक्रे. तदा सहचरो जगाद—'धिगिदं भोजनम्; अन्ने शिला ह्युपलभ्यत' इति. प्रागनुभूतप्रहारः स तथावादिनं सहचरं मुखे चपेटया सद्यो दृढं प्रहृत्य 'अरे मूढ! किं त्वमीश्वरं शिलेत्यधिक्षिपसि? एवमुक्तवता मया पुरानुभूतो दण्डः किं त्वया विस्मृतः? अन्न ईश्वरशावकोऽस्तीति ब्रूहि' इत्युवाच.

२५. विद्याभ्यासः

विद्यायाः सिद्धिमिच्छता निरन्तरमभ्यासः कर्तव्यः. तत्र कदाचिद् व्यग्रतामवलम्ब्य कदाचिदालस्यपरिग्रहेण कञ्चित्कालं विषयमेकमभ्यस्य तं विहाय कञ्चित्कालं विषयान्तरस्य परिशीलनेन च न किञ्चित् प्रयोजनं स्यात्. अतिमन्दोऽपि कश्चित् 'पिपीलिकासर्पणाच्छिलापि निम्नीभवेद्' इति लोकवादानुसारेण यदि प्रसन्नचित्तः प्रत्यहमल्पशोऽपि वा श्रद्धयाधीयीत, कथमपि स पण्डितो भवेदेव. यस्त्वात्मानं बुद्धिशालिनं मन्यमानः कदाचिदेवाधीते, नासौ सिद्धिं प्राप्नोति. अत्रोदाहरणं शशकूर्मीया काचन कथास्ति. कश्चित् कूर्मः केनापि शशेन साकं

'पश्यावस्तावत् सखे! इतः प्रदेशात् समं प्रचलितयोरावयोः कतरः प्रथममसुकं स्थानं प्राप्य पुनरिमं प्रदेशं प्राप्नोति' इति ग्लहं परिपणितवान्. प्रस्थितयोस्तयोः पूर्वं शशकः सवेगं प्रधावितः पृष्ठतोऽतिदूरे शनैरागच्छन्तं कमठं वीक्ष्य 'क्षणमत्र विश्रमिष्यामि; कमठेऽभ्यर्णमागते पुनर्विद्रोष्यामि' इति विचिन्त्य मार्गतरुच्छायायां क्षणं विश्रान्तः. तथैव पथि धावनविश्रमौ पुनःपुनराचरन् क्वचन विश्रमपर्याये गाढं स सुप्तोऽभवत्. कच्छपस्त्वविच्छिन्नं चलन्नुद्दिष्टं स्थलं प्राप्य शशस्य प्रबोधात् प्राक् प्रस्थानदेशं प्रत्यागतो ग्लहं निर्जिगाय. तस्माज्जयः सर्वदा वेगवतामेवेति वा बलवतामेवेति वा न मन्तव्यम्.

---

३०. अन्धानां गजदर्शनम्.

अन्धाः कतिपये समेताः क्वचिदागत्योपविष्टाः. तत्र केषाञ्चिन्निषादिना सह सम्भाषणं श्रुत्वा 'गजः कीदृग्' इति जिज्ञासमाना गजस्य स्वान्तिकानयनायाधोरणं प्रार्थयन्त. यथाप्रार्थनं च कृतवति हस्तिपक उत्थितेषु च प्रज्ञाचक्षुःष्वेकः कुम्भिनः पादमन्यः करमपरः कर्णं परः पुच्छं च गृहीत्वा सम्यगभिममृशुः. अथ ते गजो ज्ञात इति परितुष्टाः स्वीयं स्थानं पुनरागताः स्वं स्वं गजदर्शनं वर्णयितुमारेभिरे तत्र पादाभिमर्शी गजमुलूखलाकारमवदत्,

करस्पर्शी मुसलाकृतिं, कर्णग्राही शूर्पसन्निवेशं, पुच्छलग्नश्च मार्जनीसरूपम्. एवं ते स्वस्वविज्ञानमेव भङ्गिभेदैः स्थापयन्त आप्तवाक्यान्यप्रमाणयन्तो विप्रलापेनैव कृत्स्नमायुरतिवाहयामासुः. एतेन—

मूर्खो विमृश्यवाच्येऽर्थे क्वापि पक्षे दुरास्थया ।
स्वपक्षवादनिर्बन्धं विजहाति न जातुचित् ॥

इतीयं नीतिः स्फुटा भवति.

---

३१. सर्वानुरोधोद्यमः

एकः स्थविरः सपुत्रो ग्राम्यं कञ्चिदश्वकिशोरं विक्रेतुं पण्यवीथीं गमयन् प्रचलितः. तं वीक्ष्य पथिकः कोऽप्यभाषत—'बुद्धिरिक्तः खल्वयं वृद्धः, योऽश्वं निर्भारं गमयन बालं पुत्रं पादचारेण क्लेशयति' इति. श्रुततद्वाक्यः पित तनयं वाजिपृष्ठे समारोप्य स्वयं तत्पार्श्वलग्नश्चचाल. तत स यावत् स्तोकमन्तरं न लङ्घितवान्, तावदपरस्य मार्ग गामिनो 'रे बालक! दुर्बुद्धे! इयज्जराक्रान्ते वृद्धे पद्भ्य सञ्चरमाणे कथं त्वमश्वारूढो यासि' इति पुत्रं प्रत्याक्रोश श्रुत्वा पुत्रमवरोप्य स्वयमश्वमारुह्य किञ्चिद्दूरमतीयाय ततोऽन्यः समागम्य 'अहो साधु, पश्यत, निष्करुण ए दशमी स्वयं हयस्य पृष्ठे सुखासीनो बालकं पद्भ्यां चारयति

इत्युच्चैर्जुघोष. वाचानया व्यथितमनाः पिता पुत्रमप्यश्व-पृष्ठे समारोप्य चचार. ततः कतिपयपदगमनात् प्राक् चतुर्थः कश्चिदभिगम्य कथितवान्—'नराणामनुचित-मेतन्नृशंसं कर्म, यदेकस्य बालस्याश्वस्य पृष्ठे बलिनौ द्वौ पुरुषावासाते. अनयोर्भरेण ह्यश्वस्य पृष्ठास्थि भज्येत. वर-माभ्यामश्वो यद्युह्येत. न त्वश्वेनानयोर्वहनं युक्तम्' इति. तत उपजातलज्जौ पितापुत्रावश्वादवतेरतुः; तस्य च पादान् रज्ज्वा संश्लिष्टबद्धान् कृत्वा तदन्तराले मुसलमेकं प्रवेश्य पुरः पश्चाच्च तदग्रे स्कन्धेनोहतुः. यावच्च तथा तौ कस्यापि संक्रमस्योपरि गच्छतः, तावत् सहस्ततालकलकलं तदीयं वामकर्मावहसन्तः पुरोभागिनः केचित् सम्भूय तावनु-जग्मुः. क्षुभितश्च तेनाश्वो मुहुरारब्धेन पादविधूननेन-च्छिन्नचरणरज्जुर्मुसलात् प्रच्युत्य लोठंलोठं नद्यां भ्रष्टो निममज्ज. 'अहोबत लोकस्य भिन्नरुचितां विस्मृत्य सर्व-जनप्रीणनाय कृतैर्यत्नैर्मया नैकोऽपि जनः प्रीणितः, अश्व-श्चैवं मदीयो नष्ट' इति प्रलपन् गृहं स स्थविरः प्रतिज-गाम.

---

३२. सामान्यनीतिः

शुभं वा यदिवा पापं द्वेष्यं वा यदिवा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद् ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत् पराभवम् ॥ १ ॥

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिद्धिमन्त्यपि वर्जयेत् ।
सदुपायानि कर्माणि कुर्वीतासिद्धिमन्त्यपि ॥ २ ॥

यत्तावद् ग्रसितुं शक्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत् तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ ३ ॥

किन्नु मे स्यादिदं कृत्वा किन्नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि सञ्चिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो नवा ॥ ४ ॥

ऋजुः पश्यति यः सर्वं चक्षुषा प्रपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं जनाः ॥ ५ ॥

न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।
क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६ ॥

गाढं गुणवती विद्या न मुदे विनयं विना ।
महत्सु विनयोपेता मूर्खतापि मुदे भवेत् ॥ ७ ॥

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ८ ॥

समाहृतगुणस्यापि साधुर्नाप्नोति तुल्यताम् ।
सच्छिद्रस्य मृणालस्य चापस्य कुटिलस्य च ॥ ९ ॥

ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ १० ॥

रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी ।
यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥ ११ ॥

नियतैः पदैर्निषेव्यं स्खलितेऽनर्थावहं समाश्रयति ।
सम्भवदन्यगतिः कः सङ्क्रमकाष्ठं दुरीशं च ॥ १२ ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमुपैति पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥

विना गोरसं को रसो भोजनानां
विना गोरसं को रसो भूपतीनाम् ।
विना गोरसं को रसः कामिनीनां
विना गोरसं को रसः पण्डितानाम् ॥ १४ ॥

---

३३. चक्षुः

अस्माकं नयनं गवाक्षसमामिति, तद्द्वारेणात्मा बाह्यं दृश्यजातं पश्यतीति चोक्तमधस्तात् आकृतावल्पमपि चक्षुरतिमहान्ति द्रव्याणि गृह्णाति. यथा पटे मूर्तिराक्रियते, तथा पुरः स्थितः पदार्थो दृश्याख्ये सर्वान्तरे धवलसिराजाल आक्रियमाणः साक्षात्कृतो भवति. चक्षुराधारस्यास्थिगोलस्य रक्षायै धनुराकृतिर्भ्रूरुपरि सन्निवेशिता. भ्रूलोमानि क्रमप्रवणतया ललाटस्वेदजलं यथा दृष्टिं न प्रविशेत्, तथा नेत्रान्तोपान्ततस्तद् दूरीकुर्वन्ति. पक्ष्मणी च नयनस्य कवचतां प्रतिपद्योद्वेगजनकस्य प्रकाशस्यात्याक्रमणं परिहरती सुषुप्तौ रक्षितुमस्मास्वशक्तेषु जातेषु दृशं रक्षतः अपिच ते दृशं प्रविष्टानि रजांस्येकत्रोपसमा-

धातुमान्तरजलेन चक्षुरुपर्यावरणं निस्संशोषमार्द्रयितुं च पुनःपुनर्निमिषतः. यूरोपेऽमेरिकायां च स्पर्शवेदनविधया-न्धैर्वाचयितुं यथा शक्येरन्, तथाक्षराण्युत्थास्नूनि पत्रे सन्निवेश्य पुस्तकं सज्जीक्रियते.

परमकारुणिको भगवान् एकस्येन्द्रियस्योपघात इन्द्रियान्तरे पाटवातिशयमादधाति ; अन्धानां हि श्रोत्रे-न्द्रियं त्वगिन्द्रियं चातिसूक्ष्मे; बधिरस्य तु चक्षुरिन्द्रियं तथा. एवं जनस्य तत्तद्गुणवैकल्येऽन्यान्यगुणपौष्कल्यं दृश्यते.

---

३४. निमित्तम्.

पाटलिपुत्राभिधाने कच्चिन्नगरे राजा कश्चिदासीत्. स जातु प्रातः प्रबुध्य जालमार्गेण मुखं प्रसार्य बहिर्दत्त-दृष्टिः कञ्चिदापणावपतितानां भक्ष्यशकलानामुच्चयने व्यग्रं शूद्रकुमारकमपश्यत्. पुनर्जालाद् मुखं प्रतिसंहरतस्तस्य जालद्वारोपरिदारुणः संघट्टनेन व्रणिताद् मूर्ध्नो रक्तं बहु जगाल. ततः क्रुद्धो राजा 'अद्य प्रातरस्य दुर्भगस्य मुखे प्रथमदृष्टिपातादेव रक्तदर्शनरूपमिदममङ्गलं मे जातम्. एवमन्येषामप्यनर्थो जायेत. अतः शूद्रकुमारकस्यास्य शिरश्छिद्यताम्' इत्यादिदेश. ततो वधाधिकृताः 'त्वन्मुख-दर्शनाद्राज्ञः शिरसि क्षतं जातमिति त्वच्छीर्षच्छेदादेश-

स्तेन विहितः. तस्मादेहि वध्यस्थानम्' इति तं कुमारमाचकृषुः. स तान् प्रार्थयत—'प्रसीदन्तु भवन्तो वधात् प्राङ् मां राजान्तिकं प्रापयितुम्; वाक्यमेकं तस्याग्रे वक्तव्यमस्ति' इति. तथेति तैर्नृपाग्रे नीतश्च स तमन्वयुङ्क्त—'महाराज! प्रातर्मन्मुखदर्शनेन देवस्य देहात् किञ्चिद्रक्तमात्रमपेतम्. मम तु देवमुखदर्शनेन शीर्षच्छेदान्ता खलु विपदुपनता. तत्र न्याय्यं कतमं देवो निर्णयमुत्पश्यति' इति. तच्छ्रुत्वा व्रीडितो राजा तं विसर्जयितुमाज्ञप्तवान्.

सुप्तोत्थितस्य प्रथमं काकयुग्मावलोकनं तस्मिन् दिने शुभावहमिति केनापि निमित्तवेदिना कश्चिदुपदिष्टः स्वस्य किङ्करं 'प्रातर्द्वौ वायसौ सहावस्थितावुपलभ्य सद्यो मां प्रबोधय' इत्यादिश्य रात्रौ सुष्वाप. ततः प्रभाते किङ्करस्तथाभूतौ बलिभुजौ पश्यंस्त्वरिततरं स्वामिनं प्रबोधयामास. किन्त्वागतस्य स्वामिनो दृष्टिपातात् प्रागेव तयोरन्यतर उड्डीय गतः. स्वामिना तु 'रे मूढ! अन्यतरोड्डयनात् पूर्वमेव मां किमिति नाहूतवानसि' इति साधिक्षेपं ताड्यमानो भृत्योऽब्रवीत्—'मिलितं काकद्वयं दृष्टवता मया तावदिदमिदानीं फलमनुभूतम्. नखलु जाने स्वामी चेत् तदद्रक्ष्यत्, कीदृशं फलमन्वभविष्यत्' इति. अथ भर्ता प्रत्युत्तरमप्रतिपद्यमानस्तूष्णीं गृहाभ्यन्तरं विवेश.

३५. क्षमा. (क)

राधिका नाम कापि योषिदतिशैशवे मातापितृवियोगं प्राप्ता पितृष्वसुर्मालावत्या गृहे समवर्धत. अतिबालिकायास्तस्याः पोषणमुपक्रमे मालावत्याः कृच्छ्रसाध्यमासीत्. किन्तु राधिका विसोढसर्वकृच्छ्रा पितृष्वसारमनतिवर्तमाना तत्प्रियाण्याचचार. सा निसर्गाद् बालिकासाधारणं चापलं विहायोपजातविद्याभ्यासतर्षा बालानामधीतविषयकस्य सम्भाषणस्य श्रवण आत्मनोऽध्ययनप्रतिबन्धिकां नियतिं ध्यायंध्यायं दूयेत. तथापि वृथाकालक्षेपमसहमाना औपवेशिकस्य कृषीवलस्य गृहपरिसरप्रदेशे शिलाशकलोच्चयने तदीयानामजानां कालनायामन्येषां तन्निदेशानामनुष्ठाने च सा यथाकालं व्याप्रियेत. निर्वृत्ते च व्यापारे गृहमासाद्य गृहसम्मार्जन-पात्रशोधन-अन्नपाकादिकेषु गृहकर्मसु मालावत्याः सहकृत्वरी स्यात्.

एवं गच्छति काले दिवाकृतकर्मणां बालानां दिनान्तेऽध्ययनानुकूलः कश्चिद् धर्मपाठालयस्तद्ग्रामे भाग्यवशादुपकल्पितो जातः. तत्रात्मनः प्रवेशनं राधिका पितृष्वसारमयाचत. स्वसंवर्धितायास्तस्याः कृतकपुत्र्या यत्किमपि श्रेयो विधातुं चिरेणावसरं प्रतीक्षमाणा च सा तामभिनन्द्य प्रीतिपूर्वं पाठालये प्रवेशयामास. प्रविष्टायाश्च तस्याः श्रद्धोपस्कृतबुद्धेरुत्तारे नातिदीर्घः कालोऽपेक्षितो-

ऽभवत्. सा हि पुस्तकक्रयणाशक्ता याचितकं पुस्तकमुपाध्यायाल्लब्ध्वा क्षणेक्षणे पठन्ती कञ्चित् कालमवर्तत. ततः क्रमेण लिपिलेखनपाटवे जज्ञन्यमाने स्वहस्तेन पाठान् विलिख्याधीयाना स्वल्पेनानेहसा पुस्तकानां धारा. वाचनायां हस्ताक्षराणां सम्यङ् न्यसने च प्रवीणा बभूव.

---

२९. क्षमा. (ख)

एवं वर्तमानाया राधिकायाः प्राप्ते द्वादशे वयसि काचिद्विपत्तिरुपननाम. सा हि कस्मिंदिने नद्या जलमादायागच्छन्ती पथि पश्चात् शकटस्य सरभसोपसरणध्वनिं श्रुत्वा विवृत्य दत्तदृष्टिः शकटे युक्तौ वित्रासजनितक्षोभतया जवेन मार्गाद् बहिः स्त्रपन्तं कञ्चिद् बालकमभिद्रवन्तौ महोक्षौ पश्यन्ती झटिति जलकुम्भमवतार्य बालं ग्रहीतुं वेगाद्ययौ. अत्र चान्तरे गोभ्यां शृङ्गेणाभिहत्य पातितायास्तस्याः पादौ शकटमाक्रम्य व्यारुरोज. दृष्ट्वा च तं व्यतिकरं सम्भ्रान्ता मार्गचारिणः सहसोपसृत्य तामुद्दध्रुः; परन्त्वितिकर्तव्यतां ते नावेदिषुः. ततः कोऽपि भिषगागत्य तस्याः पादौ परीक्ष्य पादमेकं भग्नमवदत्, अन्यं तु बलवत् क्षतम्. तेन व्याधिना चिरं पीडिता राधिका क्रमेणोपशान्तायां वेदनायां विरोपिते च व्रण आत्मनोऽपरिहार्यया पङ्गुतयोपनतां पितृष्वसुरन्यस्य वा जनस्य

ष्वीश्वरेणास्माकमनुग्रहः क्रियमाणो लोके दृश्यते; सोऽयमनेन प्रकारेण त्वयि मन्ये सम्पन्नः; तदेतद् द्रव्यं मात्रे त्वमुपहर; "तां त्वां च नाहं जातुचिदुपेक्षेय" इति मत्प्रतिश्रवं च त्वज्जननीं ग्राहय इति.

---

३८. हिंसारसः

कतिपये माणवकाः क्रीडाकौतुकिनः सरस्तीरे संभूय शिलाशकलानि जलोपरि मण्डूकवत् सारयन्तः स्थिताः. तत्रस्था भेकाः शिलाशकलेभ्यस्त्राणमिच्छन्तस्ततइतो निमज्ज्य निलेतुमारभन्त. किन्तु शिलाखण्डेष्वसकृत् सन्तत्या पतत्सु दर्दुराः केचिद् मृताः केचिच्च क्षताङ्गा जाताः. तेषु धीरः कश्चिज्जलोपरि प्रसारितशिराः 'प्रियाः! बालकाः! किमिति यूयमियति बाल्ये नृशंसं कर्म परिशीलयथ. एषा हि शिलाशकलस्य प्रेरणक्रीडा यद्यपि युष्माकमानन्दहेतुः, तथापि नोऽत्याहितं खलूत्पादयति. अन्याय्यः खल्वयं व आचार' इत्युवाच. तस्मात् क्रीडापि परहिंसयैव कार्या.

---

३९. अकृतज्ञोऽधमर्णः.

कोऽपि धनी द्वित्रवर्षेभ्यः पूर्वं गृहीतस्य ऋणस्य प्रत्यर्पणमधमर्णमयाचत. ऋणग्रहणमपलपत्यधमर्णे मिथस्तौ

कलहायमानौ सनीडग्रामस्थायां न्यायसभायामभियोगं कर्तुं प्रस्थितौ. मध्येमार्गमधमर्णः प्रियवचनैरपरमुपप्रलोभ्य सप्रश्रयं 'भोः स्वामिन्! क्व तदृणप्रमाणलेख्यं? प्रसीद मे ऋणग्रहणकालं जिज्ञासमानाय तद्दर्शयितुम्' इति प्रार्थितवान्. उत्तमर्णेन साधुना 'तदिदमस्ती'ति परिधानान्तगलादुद्धृत्य प्रतिपादितं तल्लेख्यं वाचनमिषेण निध्यायन् लवशश्छित्वाभ्यर्णकूपे चिक्षेप. सचरितमुत्तमर्णः परिधाने गृहीत्वाकर्षन् प्राड्विवाकमुपगम्य वृत्तमशेषं निवेदयामास. 'किं त्वं लेख्यमच्छिदः' इति प्राड्विवाकेन पृष्टः सोऽभाषत— 'नाहमस्मादृणमग्रहीषं, न वा प्रमाणलेख्यमच्छैत्सम्' इति. न्यायाधिपतिर्धनिकं 'गच्छ, आनय लेख्यस्य शकलानि, यदि तस्यान्धोरुपकण्ठे कीर्णान्युपलभ्येरन्' इत्युक्त्वा विससर्ज; प्रकृतस्मृतिविच्छेदनाय चाधमर्णेन साकं हृदयग्राहीणि तानितानि लोकवृत्तानि कांश्चिन्मुहूर्त्तान् प्रस्तुवानस्तमाकारैर्विस्मृतात्मानमवधार्य पप्रच्छ—'अपि नामैतता समयेन स धनिकस्तं प्रदेशमुपगतो भवेद्? इति. 'स्वामिन्! नखलूपगतो भवेत्; अतिदूरो ह्यसौ प्रदेशः' इति झगित्युत्तरमृणी ववाम. व्यवहारनिर्णेता तु 'एवं खलु मूर्ख! सत्यमुद्गीर्णवानसि' इत्युक्त्वा तं दण्डयित्वा च ऋणमखिलमुत्तमर्णाय प्रत्यर्पयामास.

ऋणस्य ग्रहणमेव तावदनुचितम् यदाहुः—

‘लोकद्वयप्रतिभयैकनिदानमेतद्
धिक् प्राणिनामृणमहो परिणामघोरम् ।
एकः स एव हि पुमान् परमस्ति लोके
क्रुद्धस्य येन धनिकस्य मुखं न दृष्टम् ॥’

इति गृहीते तस्मिन्नुत्तमर्णातिसन्धाने प्रयतनमनार्यमस्वर्ग्यं च. पूर्वं वङ्गदेशभर्तृपदे स्थितः मार्क्विस-वेल्लसलिनामा ऋणनिर्यातनविषये प्रख्यात उत्तमः पुमानासीत्. स हि स्वपितुः ऋणार्णवमग्नस्य प्रमीतस्य ऋणं तदपाकरणे धर्मशास्त्रेणाप्रतिबद्धोऽपि कृच्छ्रेण निरवशेषं विशोधयामास.

४०, कुटुम्बैकमत्यम्.

कस्यचित् स्थविरस्य चत्वारस्तनया आसन्. ते पितुर्हितोपदेशान् प्रत्यादिश्य नित्यं मिथः कलहायमाना अवर्तन्त. क्वचन दिने तानानाय्य प्रतनुकाष्ठानां पूलमेकं संहतबद्धमग्रे निवेश्य ‘इदं भङ्ग्धि’ इति ज्येष्ठमादिदेश. स तु तद् भङ्क्तुं कथमपि नाशक्नोत्. एवमन्यैरपि प्रत्येकमादिष्टैस्तद् भङ्क्तुं नापारि. ततः पित्रा ‘संभूयापि वा तद्भञ्जनं कुरुध्वम्’ इति चोदितास्ते समस्ता अपि कर्तुं न शेकुः. ततस्तेन बन्धं विस्रंस्य ‘एकैकेनैकशः काष्ठानि भज्यन्ताम्’ इत्युक्ता हेलयैव ते तानि सर्वाण्यभाङ्क्षुः. तदा पिता तानवदत्—‘पुत्रकाः! इदं तावद्युष्माभिरवधात

व्यं—यत् कृशान्येतानि काष्ठानि सङ्घातदशायां भङ्क्तुमशक्यानि दृष्टानि, विश्लिष्टमात्राणि तु सुखतरभञ्जनीयानि जातानि. एवमेव मिथः संभिन्नानां युष्माकं महद् बलं भवेत्, येन परेषामधृष्या भवेत. अमर्षवशा मिथो भिन्नास्तु यूयं सद्यः शत्रोरामिषीभूता नश्येत' इति. अनया पितृप्रदर्शितया निदर्शनया परमां मतिमुपगताः परस्परविरोधपरिहारेण ते सौभ्रात्रमविन्दन्त. एकोदरजातानामन्योन्यविरोधो मानहानये केवलं कल्पते.

---

४२. मातापितृवाक्यलङ्घनम्.

गृहे निक्षिप्तभक्ष्यस्य कुड्यगह्वरस्य सविधे कचिल्लतावलये सार्भका कापि मूषिकोवास. तस्या डिम्भः प्रतिनिशं ततइतः सोल्लासं विहरणसुखमनुभवन् कचिद्दिने बहिर्विहृत्य प्रहृष्टमना मातृसविधं प्रत्यायातः 'मातः! मिथ्या ह्येतत्, यत् केचिदाहुः—मानुषा अस्मभ्यं द्रुह्यन्तीति. न खलु श्रुतमात्रे सर्वस्मिन्नर्थे विश्वासः कार्यः. एतद्गृहवासिनो हि नरा महता प्रयासेनास्मदर्थे किमपि गृहं निर्मितवन्तः. तत् समन्ताद् भित्तिभिरावृतं विपुलं दृश्यते. तत् प्रविष्टानस्मान् सपरिवारा बहवोऽपि पृषदंशकाः सन्नह्यन्तो ग्रहीतुं न शक्नुयुः. अपिच तत्रास्माकं प्रवेशनिर्गमयोरनुगुणं द्वारमस्ति. खरस्पर्शेषु लतावलयेषु प्रविशतां नः सुलभः पार्श्वसङ्घर्षः; इह तु न तादृशं दुःखं

भवेत् किञ्च नवामोदमेदुराणि हृदयग्राहीणि भक्ष्याणि चान्तर्वर्तन्त' इत्युक्त्वा 'अम्ब! यद्यनुमन्यसे तस्माद् भक्ष्यात् कमप्यंशं तवाहरिष्यामि' इत्युवाच.

माता तत्तत्त्वाभिज्ञा पुत्रमाह स्म—'वत्स! श्रद्धेहि मद्वचनं; तद् भित्तिगर्भगृहमस्मद्ग्रहणाय कल्पितं किमपि साधनमवेहि; अस्मान् प्रलोभ्य मारयितुं तत्र भक्ष्यं निवेशितम्; सति सौकर्येऽस्मज्जातिमशेषां नरा नाशयेयुः. न खलु जाने, तथाविधं गृहं प्रविष्ट एकोऽप्युन्दुरुर्जीवन् प्रत्यायात इति; तज्जागृहि प्रिय! पुत्रक! मास्म तदन्तिकं गमः' इति. तच्छ्रुत्वा स शावको 'नयनपाटवाभावाद् गृहे तत्राश्वासं न करोति जरती मे माता. तत्र लेशतोऽपि विप्रलम्भशङ्काया नावकाश' इत्युपजातनिश्चयः 'अहं तद्गृहं प्रविश्य भक्ष्यस्य कवलमेकं संदश्य जनन्या उपहरिष्याम्येव; सा च भक्षयिष्यत्येव' इति विचिन्त्य सुप्तप्रशान्ते वेश्मनि निभृतं तद्गृहं प्रविश्य लालसया भक्ष्यं दंष्टुमारेभे. ततस्तदुत्पन्नं किलकिलारवं श्रुत्वा भीतो झगिति स प्रवेशमार्गेण निर्गन्तुमधावत्; छादिते च तस्मिन् मार्गेऽन्तर्बम्भ्रम्यमाणोऽपि निर्गमद्वारं नोपलब्धवान्. प्रातस्तद्गृहकपाट उद्घाट्यमाने बहिर्धावने प्रवृत्तमात्रं तं गृहपालकाः श्वानो गृहीत्वा सन्दश्य लवशः खण्डयामासुः.

४२. व्यायामः

भारतखण्डे दरिद्रा जना अतिमात्रमायासं कुर्वन्ति. धनिनस्त्वावश्यकमप्यायासं न कुर्वन्ति. आन्तरीपकाः प्रतिदिनमारोग्यार्थं पद्भ्यां वा अश्वमारुह्य वा ततइतो नियमेन परिक्रामन्ति. भारताभिजनो धनिकः पुनर्नियमेन गृह एव तिष्ठति, न च गृहान्निस्सरति कार्यान्तरनिर्बन्धाभावे. तदेतदयुक्तमहितं च. पुंसा नामोचितव्यायामशालिना भाव्यम्. महत् खलु प्रयोजनं व्यायामेन सिध्यति. अस्मद्देहे हि चलनहेतुभूता मांसप्रचुरा भागा वस्नसा नाम मांसपेश्यः सन्ति. ता यथोचितमुपयुज्यमानाः प्रवृद्धा बलवत्यश्च स्युः, अन्यथा कृशा दुर्बलाश्च.

अस्माकं निर्व्यापारस्थितावनुकलं प्रायः षोडशकृत्वो निःश्वसिमः. धावनसमये तु ततस्त्वरिततरं निःश्वसिमः, अधिकतरं च नवं वायुमन्तरङ्गीकुर्मः. तद्वशाच्च रक्तं सम्यग्विशुद्धं भवति. हृदयस्यापि तदानीं त्वरिततरव्यापारितया सर्वेषु देहभागेषु रक्तमधिकतरं प्रसरति.

अयमपरो गुणो व्यायामे, यद्वयं शीघ्रसञ्चारे बलवत्कर्मानुष्ठाने वा स्विन्नदेहा भवामः. स्वेदसलिलं द्योतदेहान्तर्भागाद् त्वग्द्वारेण दुष्टांशान् निस्सारयत् तमारोग्यसम्पन्नं करोति. किञ्च व्यायामवानधिकमभ्यवहारं ग्रहीतुं शक्नोति. गृहीतश्च स सुखं जीर्यति.

उचितव्यायामशालिनो जना बलसमृद्धसर्वावयवा भवन्ति. व्यायामहीनास्तु अलसभावमापन्ना निरुद्योगा भूत्वात्मनः परेषां वा नोपकारमाधातुं प्रभवन्ति.

बालाः स्वभावात् क्रीडाकौतुकिनो भवन्ति. सा तेषामनुकूला. धावनकन्दुकप्रेरणादिरूपा हि क्रीडा तेषां पादयोर्बाह्वोश्च बलमावहति. किं बहुना; कलकलेनापि हसितेनापि तेषामारोग्यं वर्धते, यतस्ताभ्यां तत्तदवयवा व्यापारिता भवन्ति.

किन्तु व्यायामो हित इत्येतावता न बालैः पाठमुपेक्ष्य क्रीडैकतानैर्भवितव्यं, न वा पाठपरिपन्थिनी क्रीडेति कृत्वा व्यायामोऽत्यन्तमूनयितव्यः. यत् पुनः प्रायः केषुचित् पाठालयेषु बाला एकस्मिन्नासने चिरमवरुध्यन्ते, तदसाम्प्रतम्.

सकलकलाशालासम्बन्धिन्याः परीक्षायाः कृते बलवत् परिश्राम्यन्तो व्यायामाभावात् पीडामनुभवन्ति बालाः. तेषु केचिदध्ययन एव केवले कृत्स्नः कालः पर्युपयोक्तव्य इति मन्यन्ते. तथाकरणे महाननर्थो जायेत. अवसरेषु कारुणा स्वोपकरणमिव जनेन बुद्धिरुत्तेजनीया. सा हि मस्तिष्कद्वारेण व्याप्रियते. मस्तिष्कं च व्यायामेन संविहितप्राज्यरक्तसम्भारमूर्जस्वलं च भवति. ये पुनरध्ययनातिगर्धेन व्यायाममुपेक्षन्ते, ते तथा रोगवन्तो भवन्ति,

यथाभीप्सितपरीक्षाप्रवेशे शक्तिहीनाः स्युः. एवं तावत् केचित् स्वयं रोगमुत्पाद्य यावज्जीवं तेन पीड्यन्ते.

दिनान्ते गुलिकया कन्दुकेन वा क्रीडनं हितहेतुर्भवति. बालिकानां नर्तनप्लुत्यादिकं प्रशस्तम्.

स चायं सर्वजनीनोऽपि क्षुत्समये पूर्णाभ्यवहारग्रहणोत्तरकाले वा न कार्यः.

---

४३ विकत्थनः कुमारः

कश्चिद् महावणिग् वाणिज्ये विनष्टसर्वद्रव्यः कुग्रामं कञ्चित् प्राप्य भार्याधनेन स्वल्पेन कृच्छ्रात् कालयापनं कुर्वन्नासाञ्चक्रे. तदा तस्मै सुहृत् कश्चिद् वणिक् 'तव प्रशान्ते ऋणापाकरणव्यतिकरे, त्वां मदीये वाणिज्येंऽशिनं कल्पयिष्यामि' इति प्रतिश्रुतवानासीत्. तस्य कुमारेण नगरे भूरिवित्तव्ययोपास्ये प्रशस्ते पाठालये पठता तत्रत्यैः सबहुमानमुपलाल्यमानेन पितुर्दुर्गतिवशादध्ययनमपहाय पितृपार्श्वे गन्तव्यमभवत्. गच्छंश्च स मार्गसङ्गतानां केषाञ्चिदग्रे स्वपितुर्भाग्यभ्रंशस्य प्रकाशने लज्जितः 'पितुरन्तिके नानाभोगाननुभवितुं गच्छामि' इति विकत्थते स्म. तत्पितुरुत्तमर्णसम्बन्धिनस्ते तस्य तथाविधां वाचं निशम्य 'तत्पिता नूनमस्मान् वञ्चितवान्' इति मन्यमानास्तत्कदर्थनायां मतिं चक्रुः; वाणिज्यांशदानप्र-

तिज्ञात्रे तत्सुहृदे च पुत्रविकत्थनां निवेदयामासुः. तदिदं सर्वं वृत्तं दैवाद्विज्ञाय तत्पिता भूतार्थं सुहृदे निवेदयितुं शकटं भाटकेन ग्रहीतुमपारयन् दूरं तद्भवनं पादचारेण प्रस्थितः. पथि च श्रमवशादुपजातरोगः कान्यप्यहानि विलम्ब्य चिकित्सितैः किञ्चिदिव शान्ते रोगे धनिकमुपगम्य स्वपुत्रचापलं निवेदयामास. किन्तु 'त्वदर्थे कल्पितोऽशः प्रागेवान्यस्मै दत्त' इति धनिकेन कथितो गत्यन्तराभावात् कामपि हीनामेव वृत्तिं स आश्रितवान्. पश्यत पुत्रस्य दम्भदोषेण पितुः कीदृगयमनर्थ आपतितः.

---

४४. तस्करसत्यशीलौ.

शङ्कर इति शम्बर इति च द्वौ बालावास्ताम्. तत्र शङ्करोऽनात्मीयं वस्तु कदाचिदपि नैव हरेत्; अतः स सत्यशीलः संवृत्तः; अपरः पुनरसकृदस्वीयमर्थं हरेत्; अतः स चौरो जातः. शङ्करः किलातिबाल्ये चापलात् परकीयस्य पदार्थस्य ग्रहणे प्रवर्तमान एव मातापितृभ्यां दण्डयित्वा प्रतिषिद्धः 'सत्यशीलो वर्तस्व' इति वारंवारमुपदिष्टश्च. शम्बरस्तु परस्वं गृह्णन्नपि पितृभ्यां न निवारितः; तस्मादेष स्तेनाग्रणीः समपद्यत.

कस्मिंश्चिद् दिने प्रातः शङ्करः पाठालयं गच्छन् पथि पृथुं मञ्जूषाभारं पृष्ठे वहन्तमश्वं कमपि नयता केनापि पथिकेन

समागच्छत्. पथिको मार्गपार्श्ववर्तिनः पान्थविश्रमगृहस्य द्वारि स्थितस्तत्रागतं तद्भूस्वामिनमुक्तवान्—'आर्य! प्रसीदतु भवान् मां तावच्चिन्तयितुम्, यावदहमत्रायतने पाथेयमभ्यवहृत्यागच्छामि. देहि कमपि मे सहायम्, योऽनवरोपितभारमश्वमिमं वल्गायां गृह्णन् मत्प्रत्यागमनावधि घासदानेनानुग्रहीष्यति' इति. भूस्वामी च समीपे परिजनासन्निधानादन्तिके गच्छन्तं शङ्करमाहूयाश्वावलम्बनाय प्रार्थितवान्. पान्थः 'अपि भवान् प्रतिभूर्भवेदस्य बालस्य सत्यशीलतायाम्? मदीयेषु किमयं मञ्जूषान्तर्गतेषु नारङ्गफलेषु चापलं नाचरेत्? प्रकृत्या चपलाः खलु बालकाः' इति तमन्वयुङ्क्त. क्षेत्रस्वामिना 'जानामि शैशवात् प्रभृत्येनम्. न खल्वसत्यं चौर्यं वास्य क्वचिदपि कर्मणि दृष्टपूर्वम्. अपिचैनमादेक्ष्यामि त्वदीयानि फलानि त्वन्निर्विशेषं पालयितुम्' इति भणिते, जातप्रत्ययः पान्थः 'तात! यद्यप्रमत्तः फलानि रक्षेः, तर्हि श्रेष्ठं फलमेकं ते पारितोषिकं दद्याम्' इति वदन् 'तथा' इत्युक्तवतो बालस्य हस्तेऽश्ववल्गामर्पयित्वा भोक्तुं गतः. क्षेत्रस्वामी च यथागतं चलितः.

ततोऽश्वं फलानि च रक्षतः शङ्करस्य पञ्चषेषु निमेषेष्वतीतेषु शम्बरः पाठालयं गच्छन्नग्रे सन्निधाय 'सखे! शङ्कर! किमर्थमिह तिष्ठसि? कस्यायमश्वः? आसु

किं तावन्निवेशितं मञ्जूषासु'? इति पप्रच्छ. शङ्कर उवाच—'अस्मिन् पथिकविश्रमालये सम्प्रति भोक्तुं गतस्य कस्यापि पान्थस्यायमश्वः. नारङ्गफलान्यासु मञ्जूषासु वर्तन्ते. तदागमनं यावत्तद्रक्षणाय तेनाहमर्थितस्तथा करोमि. अपिच स प्रत्यागत्य फलमेकं मे पारितोषिकं दास्यति' इति. शम्बरः 'किमेकं नारङ्गफलं स दास्यति? ननु सर्वाणि त्वद्वशे वर्तन्ते? ममैकस्मिन् फले लिप्सास्ति. पश्यानि तावत् प्रथमं तेषां कियत् पीनत्वम्' इति वदन्नेव मञ्जूषां प्रति प्रसारितकरस्तदावरणमपसारयामास; दृष्ट्वा च तानि 'अहो मनोहराणि फलानि; जानानि परिपाकमेषां स्पर्शेन' इत्युक्तवान्.

शङ्करः 'मा तावत् शम्बर! फलानि स्प्राक्षीः, यद्यात्मनो हितमिच्छसि. किं ते कार्यमेतैः पक्वैरपि वा? यानि परकीयतयोपयोक्तुं न शक्यन्त' इत्यब्रवीत्.

शम्बरः 'सत्यमेव किं भणसि? "मा स्पृश" इति. नहि स्पर्शे दोषोऽस्ति. मा खलु मन्यस्व, तान्यपहर्तुमिच्छामीति' एवं कथयन् मञ्जूषान्तः करं प्रवेशयामास; गृहीत्वा च फलमेकं कराभ्यां सम्यक् परामृश्य पुनःपुनराघ्रायावदत्—'सौरभात् फलमिदमवधारयामि मधुरं परिपक्वं च. इच्छामि चैतदास्वादयितुम्; केवलं बिन्दुमेकं

फलाग्रभाजो रसस्य सद्यः पिबेयम्' इति जल्पन्नेव फल- मास्ये निदधौ.

बालैर्नाम सत्यशीलतामभिलषद्भिरुपस्थितेषु प्रलो- भनहेतुषु सावधानैर्भाव्यम्. अल्पाल्पेनापि विषयेण जन आकृष्यमाण उत्तरोत्तरमकार्ये प्रवर्तते. पश्यत बालाः! शम्बरस्य किल फलानां दर्शनेन स्पर्शे, स्पर्शेनाघ्राणे, आघ्राणेनास्वादने च लोभो जातः.

ततः प्रतिश्रुतपालने श्रद्धालुना शङ्करेण 'फलं म- दूषय' इति सामवचनैरनुनाथितोऽपि स फलं न त्यक्त- वान्; प्रत्युत 'अन्यदीये फले तव नाधिकारोऽस्ति; त्वद- पेक्षया बलवन्तं मां निग्रहीतुं च न शक्नोषि; तत् तूष्णीं तिष्ठ' इत्युक्तवान्. तदा कुपितः शङ्करस्तस्य हस्तात् फलं बलाद् ग्रहीतुमयतिष्ट. क्षणेन च तयोः कलहव्यतिकरे प्रवृत्ते क्षुभितोऽश्वः फलमञ्जूषाकर्षणव्यग्रं तं दस्युं पश्चा- दङ्घ्रिणा तीव्रमताडयत्. तद्वशाच्च स व्यथितः साक्रन्दं भूमौ पपात. फलं च तदा तस्य हस्ताच्छङ्करो जग्राह. ततस्तदाक्रन्दं श्रुत्वा ततइतो जनास्तत्र यावदागच्छन्, तावच्चौरः शान्तव्यथ उत्थाय प्रकृतिस्थ इव तूष्णीं स्थितः. तथापि शङ्करो यथावृत्तं जनेभ्यः प्रत्यागतायाश्वस्वामिने च वर्णयामास. 'ज्ञातपूर्वे तस्मिन् दस्यौ सर्वमेतत् सम्भा- व्यत' इति सम्भूय वदत्सु, प्रशंसत्सु चापरस्य सत्यशी-

लतां जनेषु फलस्वामी भृशं परितुष्टः 'तात! सर्वाण्येतानि फलानि ते पारितोषिकतया ददामि; प्रतिगृहाण' इति शङ्करमुक्तवान्. 'प्राक् प्रतिश्रुतं फलमेकमेव गृह्णीयाम्, न तु ततोऽधिकम्' इति वदन्तं तं भूयोभूयः सर्वफलग्रहणाय स प्रार्थयामास. ततस्तानि फलानि स्वीकुर्वन् सत्यशीलस्तत्कालोपस्थितेभ्यः पाठालयगामिभ्यो बालेभ्यः संविभज्य स्वयमेकमेव तदुपयुक्तवान्. चौरस्तु विलक्षः सर्वैः सहस्ततालमुपहस्यमानः स्थितः. ततः प्रशस्तगुणदर्शनेन भृशं विस्मिताः प्रीताश्च सर्वे जना अश्वस्वामी च शङ्करं विविधाभिराशीर्भिरभिननन्दुः.

स च तान् यथान्यायं प्रणम्यापूर्वफलास्वादेन द्विगुणितप्रणयैर्बालैः सबहुमानमनुगम्यमानः पाठालयं ययौ.

अये बालाः! अस्याः कथायास्तात्पर्यं सम्यगालोच्य सदाचारपरिचयं सर्वदा कुरुध्वम्.

विश्वेश्वरे कुरुत भक्तिमपेतदम्भां
पित्रोर्मतान्यनुविधत्त निरस्तशङ्कम् ।
विद्याव्रताश्रपिच पालयतोपदेशान्
विद्यां श्रियं च यदि वाञ्छथ हे! कुमाराः! ॥

समाप्तेयं तृतीया पाठावली.

शुभं भूयात्.

NOTES.

p. 1. आत्मा—soul or mind. काय:—body or trunk. अष्टवितस्ति-मात्रः=अष्ट वितस्तयः प्रमाणमस्य. वितस्ति:—span (a measure)=12 angulahs. प्रवणाकारम्—curved. मस्तिष्कम्—brain.

p. 2. अमुत्रफलम्—enjoyment in the next world. शय्यो-त्थायम् (अव्ययं)—hastening from the bed. दैनन्दिनम्—daily. व्यायामः - exercise.

p. 3. दुनोति—*v.* hurts. निस्तलाकृति:—oval. मरु:—desert. प्रस्रवणम्—spring. हिमघन:—flakes of snow.

p. 4. नगनिम्नगा:—torrents. लशुनम्—garlic. उपरिकपालं—upper shell. क्रोश:—unit distance=2 or $2\frac{1}{4}$ miles ($\frac{1}{4}$ of a yojana). पाथेयम्—provisions for a trip.

p. 5. भान्त्सी: बन्ध्—to tie, लुङ्. माङ्योगादडभाव:. निर्बन्ध:—obstinacy, stubbornness, persistence. प्रमीतम्—died. प्राड्-विवाक:—judge. कुहक:—cheat, rogue.

p. 6. व्यब्रूताम्—विरुद्धमवदताम्. वि+ब्रू (लङ्).

p. 7. संविभाग:—distribution.

p. 8. प्रयाणकम्—march. लुण्ठितुम्—to steal. संवास:—acquaintance.

p. 11. निर्भर्त्स्य—to threaten, abuse or reproach.

p. 12. उत्पुच्छयमान:—raising the tail. इतिकर्तव्यतामूढ:—wholly at a loss as to what to do.

p. 13. प्रत्यापत्ति:—to make up for. पर्व:—a wooden leg for the lame, a vehicle used by the lame. नलिकम्—(cartridge) gun. प्रसत्वरम्—pervading, (spreading).

p. 14. भवितव्यता—fate. पूल:—a bundle. ग्रन्थि:—a knot.

p. 15. शिशिलिद्वीप:—Sicily. एतनाभिधान:—named Etna.

p. 16. अम्लम्—sour.

p. 17. सगर्धम्—greedily. व्यात्तम्—wideopened.

p. 18. संविद्—agreement, resolution. यातना—acute pain. आराद्—(अव्ययम्) distance.

p. 38. निस्संशोषम् — संशोषाभावोऽथ (अव्ययीभाव:). निमित्तम् - omen.

p. 40. कालना—graze. सहकारी—co-operator. कृतकपु adopted daughter.

p. 41. याचितकम्—(anything) borrowed for use. व्यार वि+आ+रुज्—to break. लिट्.

p. 42. सीवनम्—stitching. कोष्ठम् — a room. कञ्चुककोश:- pocket.

p. 43. रूप्यप्रातिनिधिपत्राणि—bank notes. कञ्चुकपेशी—a pock

p. 45. अन्धु:—a well.

p. 46. अस्वर्ग्यम्—unheavenly. मार्क्विस-वेल्सलि:—Marquis Wellesley. एकश:—one by one.

p. 47. वृषदंशक:—cat.

p. 48. उन्दुरु—a mouse. विप्रलम्भ:—deceit. लालसा—longing

p. 49. त्वरिततरव्यापारिता=त्वरिततरं व्यापारितुं शीलमस्येति तथा, तस्य भावस्तत्ता. ऊर्जस्वलम्—strong.

p. 51. ऋणापाकरणव्यतिकर:—clearing one's debt.

p. 52. दम्भ:—vanity. स्तेन:—thief.

p. 53. वल्गा—a bridle. पारितोषिकम्—a reward.

p. 55. फलमञ्जूषाकर्षणव्यग्र:=फलपूर्णाया मञ्जूषाया आकर्षणे व्यग्र:.

p. 57. विलक्ष:—ashamed.